

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ERHVERVS-
HISTORISK
ÅRBOG
1967

Meddelelser fra Erhvervsarkivet

18

Jordbrug og brændevinsbrænding 2

Af LARS RUMAR

I *Jordbrug og brændevinsbrænding 1*, i forrige bind af Erhvervs-historisk årbog, skildrede arkivar ved Landsarkivet i Härnösand *Lars Rumar* baggrunden for brændevinsbrændingen i Danmark 1800–1850, råvarerne og teknikken og de produkter, man fremstillede. Afhandlingen gennemgik forholdene omkring brænderierhvervet i denne periode, lovbestemmelserne, afgifterne, brænderierne og brændevinsbrænderne, den legale og illegale brændevinsbrænding på landet og forbruget af råvarer og produktionens størrelse.

Nedenfor behandles i *Jordbrug og brændevinsbrænding 2* landbrugets forhold til brændevinsbrændingen. Først gennemgås landbrugets driftsformer, således som de afspejler sig i tidens teoretiske diskussion og i praksis, således som de kan iagttages i det forhåndenværende kildemateriale. Dernæst behandles kreaturholdet og dets betydning som forbruger af brændevinsbrændingens affaldsprodukter, bæreme, spøl og mæsk. Det er her, sammenhængen mellem jordbrug og brændevinsbrænding viser sig. Som producent af korn og som forbruger af korn og producent af mæsk og gødning var landbrug og brændevinsbrænding afhængig af hinanden. Det skildres, hvorledes forholdet kompliceredes på grund af statens merkantilistiske erhvervs politik – Afhandlingen er oversat af arkivar, cand. mag. *Ole Degn*.

III. Landbrugets forhold til brænderierhvervet

Indledning

Interessemodsatningen mellem by og land på det her behandlede område skyldtes naturligvis i første række brænderiernes store forbrug af landbrugsprodukter. Den havde imidlertid også i høj grad en baggrund i det datidige landbrugs almindelige tilstand og levevilkår. En særlig stor rolle spillede driftsformerne og afsætningsproblemer, og for at forstå debatten må man have et ret indgående kendskab til disse forhold. Desværre er det to områder, der er blevet meget overset i dansk agrarhistorie; dette til forklaring på, at det følgende kan synes vel omfattende. Efter forfatterens opfattelse udgør disse forhold også en så væsentlig del af baggrunden, at de fortjener den anvendte plads.

1. Landbrugets driftsformer

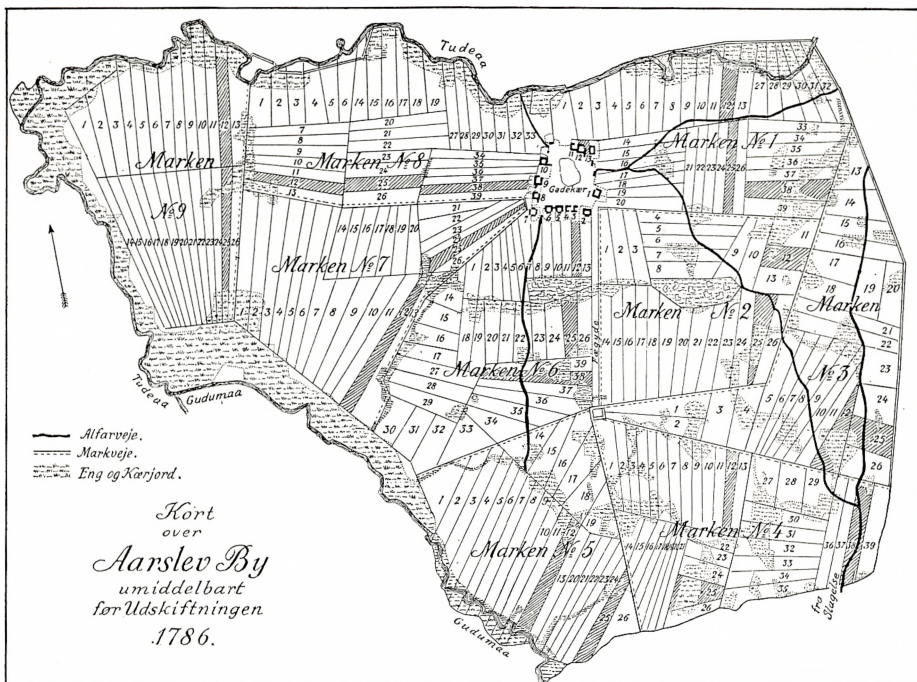
Den eksisterende litteratur om landbrugets driftsformer i 1800-tallet er desværre ikke særlig omfattende¹. Skulle man trænge virkelig ind i emnet, måtte

man gøre omfattende og indgående studier af f. eks. matrikelkort og andre matrikuleringspapirer, materiale i Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs arkiv, kirke- og godsarkiver m.m. En sådan undersøgelse ligger naturligvis i denne sammenhæng helt uden for mulighedernes rækkevidde. Af hensyn til arbejdets omfang må der benyttes mere lettilgængelige kilder. Den teoretiske debat belyses således blot ud fra trykt materiale, såsom fagtidsskrifter og lærebøger i landøkonomi. Fremstillingen af den praktiske udformning bygger dels på en række rapporter fra Rentekammeret, dels på de såkaldte amtsbeskrivelser, udgivet af Det kongelige danske Landhusholdningsselskab. I nogen grad er dette materiale suppleret med oplysninger, som er fundet i Begtrupps »Beskrivelse over agerdyrkingens tilstand i Danmark«, samt i forskellige tidskrifter og lærebøger ².

a. Driftsformernes teori

Stærkt forenklet kan man sige, at de fremherskende brugsformer i Danmark i 1700-tallet var trevangsbruget og græsmarksbruget. Det førstnævnte fandtes især på øerne og indebar, at landsbyens jord var inddelt i tre vange, hvoraf de to i princippet skulle være besæede, mens den tredje lå brak. Græsmarksbruget hørte hjemme på den jyske halvø. Hovedprincippet i det var, at man flere år i træk (3–7 år) dyrkede korn, hvorefter jorden i flere år lå brak og benyttedes som græsning for dyrene ³. Angående jordens inddeling i marker eller skifter hersker der ret stor usikkerhed, især for græsmarksbrugets vedkommende. I almindelighed gælder om dette, forsåvidt som det fandtes andre steder i Europa, at afgrænsningen mellem agerjord og græsjord var mindre skarp end i trevangsbruget ⁴. Dette har sikkert også været tilfældet i Jylland. Man må sandsynligvis her regne med et meget flydende og fra egn til egn meget skiftende jordinddelingssystem. Det er i og for sig meget tænkeligt, at det bestemtes af antallet af afgrøder, således at f. eks. en bonde eller en landsby, der såede korn 4 år efter hinanden og derefter lod jorden hvile i 5 år, havde en inddeling i 9 marker. Derved ville jo fremkomme en virkelig rotation mellem markerne. Så avanceret synes det jyske landbrug dog sjældent at have været. Skiftet mellem ager og brakjord foregik sikkert som oftest på en langt mindre systematisk måde, og det er ikke urimeligt at tænke sig, at jorden mange steder ikke var underlagt en fastere inddeling – man tilsåede jorden eller lod den hvile, alt efter behovet og det, man anså for at være praktisk.

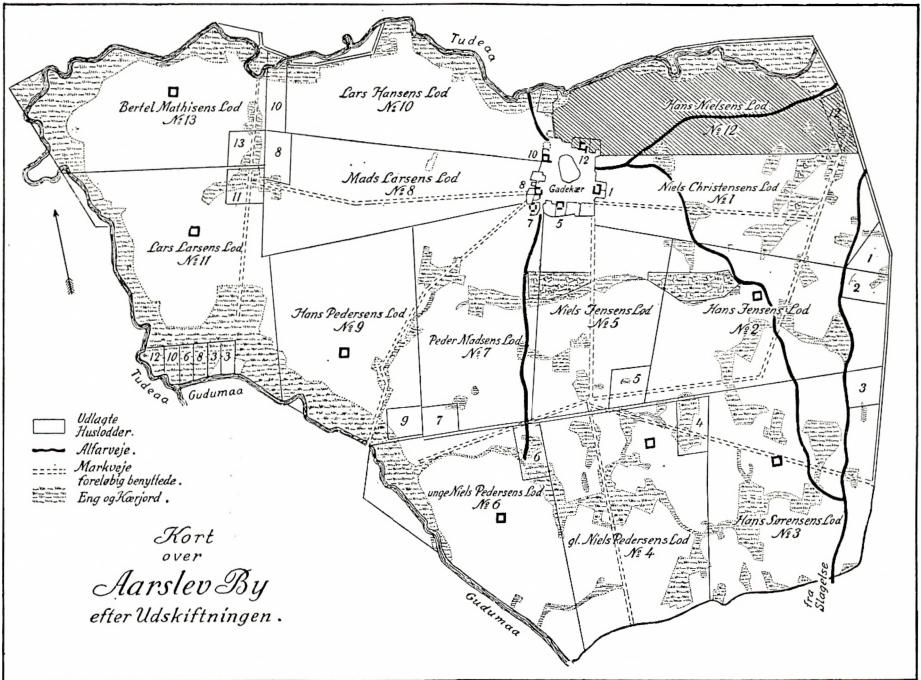
Ved siden af de to hovedtyper af driftsformer forekom også andre mindre udbredte systemer. På de frugtbare, men tunge lerjorder på Lolland-Falster, samt i visse dele af Fyn, havde man en inddeling i 4 eller 5 vange, således

På de to kort ses landsbyen Arsløv, Sønderup sogn, Sorø amt, før og efter udskiftningen i 1786. På det første kort ser man landsbyens gårde liggende i en kreds omkring gadekæret. Udenom ligger landsbyens jorder, opdelt i 9 marker; disse 9 marker har været fordelt på tre omtrent lige store arealer, de tre vange. Disse vange var opdelt ikke blot i marker, men markerne var i flere tilfælde igen delt i flere åse eller agerskifter, og markerne eller agerskifterne var atter delt i agre, de lange, smalle jordstrimler, der løber i samme retning. Hver gård i landsbyen havde en ager i hver af byens marker eller agerskifter, idet alle skulle have lige andel i god og dårlig jord. På kortet er alle agrene tilhørende gård nr. 12 skravet; det er alle agrene med nummer 12 og - i de marker, der er delt i flere agerskifter - 25 og 38.

at man kunne høste 3 eller 4 kornafgrøder efter hinanden med et års hvile imellem⁵. I andre mere isolerede områder træffer man på den anden side systemer med færre marker eller agre end i trevangsbruget. Tovangsbruget synes at have forekommet på en del småøer i Syddanmark, og rent envangsbrug har med sikkerhed eksisteret i visse dele af Vest- og Nordjylland⁶.

Betegnelser som trevangsbrug og græsmarksbrug giver et indtryk af regelmæssighed, som sjældent svarer til virkeligheden. Driftsformerne har snarere været meget skiftende i deres udformning. I samme landsby eller i samme gårdbrug kunne der eksistere flere vækstrotationer side om side. På nærvedliggende jorder kunne man finde envangsbrug, lidt længere ude et skifte efter trevangsbrugets eller græsmarksbrugets principper. I yderområderne, på de såkaldte udmarker, forekom en mere sporadisk dyrkning med korn blot hvert 6., 9. eller 12. år⁷. Den benyttede rækkefølge i skiftet af udsæd kunne variere. I det ene tilfælde anvendte man f. eks. rug som første udsæd efter braktil-

Hele systemet var meget kompliceret, og fællesskabet hindrede fremskridt. Det er derfor forståeligt, at det måtte spille en vigtig rolle i diskussionen om landbruget og dets forhold. Ganske vist begyndte mange steder en udskiftning af jorderne allerede i 1770'erne, således at hver bonde fik én samlet jordlod, som det ses på det andet kort; men denne udskiftning var ikke tilendebragt før henimod 1830. Endnu i 1837 var 1 pct. af de danske landbrugsejendomme drevet under fællesskab.

standen, i det andet byg, i det tredje havre. Dette var ikke så betydningsløst, som det kunne lyde. En kyndig teoretiker som Begtrup lægger stor vægt på forholdet og mener, at de gamle brugsformer i mange tilfælde kan forbedres væsentligt ved en rigtigere udsædsrækkefølge ⁸.

Anvendelsen af den hvilende jord kunne også variere meget. I et velpasset trevangsbrug skulle den ligge ubesået hen og pløjes flere gange efterår, forår og sommer (*brak* = ligge opbrudt, jfr. tysk *brechen*; brak har dog fået den mere almindelige betydning »hvilende jord«; som udtryk for pløjet brak bruges her »ren brak«; helbrak = opløjet hele året, halvbrak eller sommerbrak = opløjet kun en del af året) ⁹. I mange tilfælde manglede man imidlertid tilstrækkelige enge til græsning, og man lod derfor brakmarken ligge upløjet hele året eller i hvert fald frem til St. Hans, da den værste fodermangel var overstået. Denne fremgangsmåde var dog ikke særlig rentabel, eftersom den ubearbejdede brakmark mest fungerede som grobund for forskellige slags ukrudt.

Denne behandlingsform fungerede bedre, da man i 1700-tallet begyndte at beså brakmarken med kløver, der gav mere rigeligt foder og bidrog til at kvæle ukrudtet ¹⁰. Allerede i 1600-tallet forekom det, at dele af brakmarken blev tilsået med ærter, vikker eller bønner. Dette var tilfældet på Lolland, Falster og Møn, og det er tænkeligt, at det her eksisterende 4- og 5-vangsbrug er opstået som en følge af dette. I stedet for at dyrke den vang, der var bestemt for brak, har man indrettet en særlig vang til dyrkning af bælgplanter ¹¹. Andre modifikationer i den strenge vanginddeling forekom også. Således kunne dele af den vang, der var bestemt til korndyrkning, udlægges til brak eller græsmark ¹².

Ved begyndelsen af 1800-tallet havde det længe stået klart, at disse gamle driftsformer ikke var ideelle, hverken i deres strenge eller modificerede former. På grund af den ensidige korndyrkning led landbruget under mangel på foder. Deraf fulgte en utilstrækkelig gødningsproduktion, således at jorderne udpintes og gav dårligt udbytte. I øernes vangbrug var man henvist til overdrevet, stubmarken efter afhøstningen (ævret) og brakmarken i den udstrækning, den anvendtes til græsning for dyrene. Om vinteren, da den største del af gødningen skulle samles, måtte dyrene for en stor del leve af halm, blandet med noget hø, der var hentet fra engen. I græsmarksbruget var man måske noget bedre stillet derved, at man på den længere hvilende jord fik mere foder. På den anden side blev værdien heraf ofte begrænset derved, at jorden, før den blev lagt i brak, udpintes ved alt for mange kornafgrøder i træk, hvorfor den også gav små mængder græs.

Det driftssystem, som man siden midten af 1700-tallet havde fremholdt som et mønster, var det holstenske kobbølbrug. Dette synes at være opstået som en tilpasning til hertugdømmernes erhvervsgeografiske forhold, der havde gjort opfodring af okser og senere, i 1600-tallet, frem for alt mælkeproduktion til en hovedgren af landbruget. I begyndelsen adskilte kobbølbruget sig fra det mere primitive græsmarksbrug blot derved, at markerne indhegnedes (einkoppeln). Dette var næppe motiveret af teoretiske overvejelser om bedre biologisk balance mellem animalsk og vegetativ produktion; afgørende var snarere det rent praktiske behov for mere foder og bedre udnyttelse af græsningen. Så længe opfodringen af okser dominerede, havde man ikke så stort et behov for marker, der lå samlet og var lige store, men da tyngdepunktet blev forskudt til mælkeproduktionen, krævedes der en jævnere fordeling af foder og en mere samlet og mere lethåndterlig markinddeling. Dette gav anledning til, at man på hovedgårdene søgte at få en bedre arrondering af jorderne, og at man søgte at skabe en inddeling med marker, der var mere ensartede af størrelse: kobler.

Forfatteren og nationaløkonomen
Christian Olufsen (1763–1827).

Chr. Olufsen spillede en fremtrædende rolle også i diskussionen om landbruget og dets forhold til brændevinsbrændingen. Som udgiver af »Økonomiske annaler« (1797–1810) og deres fortsættelse »Nye økonomiske annaler« (1812–20) udfoldede han i en årrække en betydelig forfattervirksomhed, og han gjorde den økonomiske og landbrugsfaglige diskussion i udlandet kendt for danske læsere.

Antallet af disse skulle være mindst syv, og væksterne skulle følge i en fast rotation mellem disse, således at et nyt koppel hvert år blev lagt ud til græsning, medens et andet pløjedes op til korndyrkning. Hermed var de grundlæggende principper i koppelbruget skabt. På et senere stadium, nemlig i slutningen af 1700-tallet, kom hertil en række forbedringer, delvis som en følge af den store videnskabelige interesse, systemet på denne tid vakte rundt om i Europa. Således blev der indført ren brak, dvs. at den jord, som havde ligget hen til græsning, pløjedes op om efteråret, inden den skulle tages i brug til korndyrkning. Endvidere begyndte man at indføre en forbedret græsmarksdrift ved at så kløver eller andre græsfrø i den jord, som skulle ligge brak. Man forsøgte også at indskrænke den udpinende havredyrkning, at indføre mergling osv.¹³ Det var i denne forbedrede skikkelse, koppelbruget blev fremhævet som et mønster for dansk landbrug¹³.

Sammenlignet med de gamle brugsformer havde den holstenske driftsform mange fordele. Den vigtigste var vel, at den skabte en bedre balance i landbruget. Man kan også pege på, at den rummede langt større muligheder for successive forbedringer. En driftsform som trevangsbruget havde derimod, som

landbrugsforfatteren og økonomen Chr. Olufsen siger, få eller ingen alternativer eller reserver til sin rådighed. »Dette markbrug har«, siger han, »frem for alle andre det slette, at når det først begynder at forværres, synker det dybere og dybere. . . . Da det erholder gødske fornemmelig af halmen og dennes mængde tager af med den formindskede gødske, og en mindre mængde halm yder også en mindre mængde gødske, så falder dette markbrug stedse dybere, når det først har begyndt at falde«¹⁴. I kobbelfruget havde man derimod, hvis man forstod at arbejde nogenlunde systematisk med det, større muligheder for ved egen hjælp at skabe et bedre og mere holdbart forhold mellem gødningsproduktion – denne »aksel, hvorom alting drejer« – og avl. Man kunne dog gøre den indvending mod det holstenske driftssystem, at jorden ikke blev udnyttet tilstrækkelig effektivt. Hvad der i første række var iøjnefaldende var, at man tog så mange kornafgrøder efter hinanden, før jorden fik lov at hvile, og at hvileperioden var så forholdsvis lang (f. eks. 1. år helbrak, 2. rug, 3. byg, 4. rug, ærter og kartofler i en lille del af marken, 5. havre, 6.–10. år græsmark)¹⁵. Jorden var naturligvis efter 4–5 kornafgrøder med blot én gødeperiode (i brakken) mager og lidet givende. Dette medførte ikke blot en forholdsvis lille høst af korn, men også at den efterfølgende kløver eller græsafgrøde blev mere mager, end den behøvede. Hertil kommer, at kløver ikke godt kan dyrkes mere end to år efter hinanden, uden at den går over i rent vildtvoksende græsmark. Visse steder indførte man derfor et såkaldt »overskåret kobbelfrug«, hvor man afvekslende havde et par års korndyrkning og et par års foderdyrkning (f. eks. 1. helbrak, som gødes, 2. hvede eller rug, 3. byg med kløver, 4. kløver til hø, 5. kløver til græsning, 6. kløver, som ligger brak til St. Hans, 7. rug og ærter, 8. byg eller havre med kløver, 9. kløver til græsning, 10. do.)¹⁶.

Selv mod en dyrkningsform af denne art kunne der rettes indvendinger. For at den skulle fungere tilfredsstillende, måtte afgrøderne følge efter hinanden i en ganske fast orden, som det var vanskeligt at ændre uden at undergrave hele systemet. Derved var det ikke så bevægeligt og egnet for tilpasning til forandringer af forskellig art. Man kunne også anføre, at det var spild at lade jorden ligge ubenyttet i form af brak eller ufuldstændig udnyttet i form af græsmark, der benyttedes til græsning¹⁷.

Kritikken medførte, at det såkaldte vekselbrug i begyndelsen af 1800-tallet fik stadig flere fortalere. Denne driftsform synes oprindelig at komme fra visse dele af England, hvor den, ganske vist i primitiv form, havde gammel hævd. I 1700-tallet blev denne driftsform genstand for videnskabelig interesse, og den blev forbedret på forskellig måde. Den vægtigste undersøgelse udførtes af den

preussiske læge Albrecht Thaer, der i et firebinds værk gav en særdeles grundig redegørelse for vekseldriftens muligheder, metoder og fordele – et værk, hvor planternes og dyrkningsformernes værdi i almindelighed, og med henblik på gødningsproduktionen i særdeleshed, måles med en næsten fascinerende nøjagtighed¹⁸. Arbejdet vakte stor opmærksomhed rundt om i Europa, og i Danmark fik Thaers ideer en stærk støtte i Landhusholdningsselskabet, hvor især J. C. Drewsen med energi, man fristes næsten til at sige ufordragelighed, forfægtede de nye ideer. Også i de ved århundredets begyndelse førende landbrugstidsskrifter, »Økonomiske annaler« og »Landøkonomiske tidender«, fremhæves vekseldriften som den uden sammenligning bedste driftsform. I »Tidsskrift for landøkonomi«, som blev udgivet i 1830'erne, kunne man derimod også høre kritiske røster¹⁹.

Det grundlæggende princip i vekselbruget er, at der ikke må sås korn i samme mark mere end ét år ad gangen. En årlig skiften mellem korndyrkning og en eller anden form for fodervækst- eller brakfrugtdyrkning er et nødvendigt træk. I almindelig sprogbrug blev ordet dog tit brugt forkert. Betegnelsen vekseldrift anvendtes f. eks. i ét tilfælde om en rotation, som viser nært slægtskab med kobbelbruget (f. eks. 1. brak, som gødes, 2. vintersæd, 3. ærter, 4. byg, 5. vikker, 6. havre, 7.–8. kløver til græsning)²⁰. I et andet tilfælde anvendtes betegnelsen om en driftsform, der minder stærkt om femvangsbrugets (f. eks. 1. rug, som gødes, 2. græsning, 3. byg, 4. ærter, 5. byg)²¹.

Sådanne og lignende former for vekselbrug var imidlertid ikke i overensstemmelse med de af Thaer og dermed mange fremtrædende danske landbrugseksperter forfægtede principper. Ifølge disse skulle der for det første ikke forekomme »hvilende« ubesået brakjord. Den skulle i stedet besås med såkaldte brakfrugter, dvs. først og fremmest kartofler, men også roer, gulerødder, kål, vikker, boghvede eller spergel, hvor dette kunne anses for at være mere fordelagtigt. Ved dyrkning af disse vækster kunne man mindst lige så godt som ved ren brak rense jorden for ukrudt og gøre den skør – hvilket jo var formålet med brakken. Den næring, disse vækster tog fra jorden, anså man ikke for at være så stor, og i hvert fald blev den erstattet flere gange ved den øgede mængde gødning, man fik, når brakvæksterne anvendtes til fodring. Foruden at jorden herved forbedredes, opnåede man, at de direkte indtægter af kvægholdet ville blive forøget væsentligt gennem øget mælke- og kødproduktion. For en fuld udnyttelse af disse muligheder krævedes der imidlertid ifølge Thaer – og dette var det andet hovedpunkt i hans system – at kreaturerne fodredes på stalden året rundt. Ingen marker skulle udlægges til

græsning, men dyrene skulle fodres indendørs med kløver, vikker eller rodfrugter. Blot herved kunne man opnå en hundredeprocents udnyttelse af gødningen, samtidig med at en større del af afgrøderne kunne udnyttes, takket være at intet blev trampet ned af græssende dyr.

Ved siden af landbrugstekniske argumenter af denne art kunne også anføres økonomiske. Man hævdede f. eks., at vekselbrug var det mest smidige og tilpassningsegnete af alle driftsformer. Det var ikke som koppelbruget bundet til en flereårig fast plan, men man kunne hurtigt ombytte en planlagt afgrøde med en anden, når konjunkturerne var gunstige herfor, eller når man af andre grunde havde brug for det. Det kunne også anføres, at man ikke længere var så afhængig af den ofte usikre kløverhøsts udfald. Man mente videre, at arbejdskraften blev mere effektivt udnyttet derved, at arbejdet var mere jævnt fordelt over hele året ²².

Thaers principper kom som nævnt til at udøve en stor indflydelse. De stod dog ikke uimodsagte. De alvorligste indvendinger gik ud på, at Thaer i alt for høj grad havde set bort fra de driftsøkonomiske aspekter og mere set på landbrugets bruttoindtægter end på dets nettoindtægter. Vekseldrift med staldfodring krævede store driftsomkostninger i form af større kostalde og lagerlokaler, bedre redskaber, mere arbejdskraft osv. For at kunne svare sig måtte det være tilsikret en jævn og rigelig afsætning, således at de store omkostninger kunne dækkes. I tider med dårlige konjunkturer eller i egne, hvor landbrugene lå mere afsides fra større afsætningsmarkeder kunne, hævdede man, mere eksten-sive landbrugsformer give et større nettoudbytte.

Denne økonomiske kritik, som havde sin førende talsmand i Thaers egen elev von Thünen («Der isolierte Staat», 1826) suppleredes også af visse indvendinger mod hans rent landbrugstekniske slutninger ²³. Mænd som I. N. Schwertz og Albrecht Block i Tyskland og C. Dalgas i Danmark, der tidligere alle havde været ubetingede tilhængere af Thaer, blev i 1820'erne og 1830'erne mere kritiske på en del punkter, selv om de samtidig understregede deres tidligere læremesters store fortjenester. De hævdede f. eks., at kartofflens værdi som foder sattes for højt, at jorden kunne behøve »hvile« i nogle år, at værdien af den rene brak og dyrenes græsning i det fri var blevet undervurderet osv. Synspunkterne mødte i begyndelsen stærk modstand fra førende landbrugsteoretikere som J. C. Drewsen og pastor Bone Falch Rønne, men begyndte i 1830'erne at møde større forståelse. Uddrag af Blocks og Schwertz' arbejder publiceredes da bl. a. i »Tidsskrift for landøkonomi«. Naturligvis indebar dette ikke, at der ikke længere fandtes fortalere for Thaers vekselbrug. Der var mange, som mente, at kritikerne overbetonede meromkostningerne og undervurderede rodfrugternes og staldfodringens værdi. Man kan

dog sige, at der var skabt bedre balance mellem vekselbrugets fortalere og kritikere, end tilfældet havde været i 1810'erne og 1820'erne, da vekseldriften endnu var en ganske uprøvet nyhed²⁴.

b. *Praksis: kilderne*

Den teoretiske debat kan ganske godt belyses – givetvis langt mere grundigt, end det her er gjort – ud fra det store antal skrifter, tidsskrifter og lærebøger, der behandlede emnet. På langt mere usikker grund er man, når man vil forsøge at danne sig et billede af, hvorledes de forskellige principper førtes ud i livet. Det hænger bl. a. sammen med, at de opgivelser, man har at bygge på, stammer fra et stort antal personer, hvis omdømme og vurderinger kan være ret forskellige. Hertil kommer, at virkeligheden var så fyldt med modifikationer og overgangsformer. Når man forsøger at skabe sig et overblik over de mange forskellige oplysninger, som bringes, kan man – som forfatteren til en af amtsbeskrivelserne – føle sig som værende »i en broget kreds, hvori man stedse kommer tilbage til det, man for få øjeblik siden har forladt, og erholder allevegne kun det enslydende svar, at der ikke haves nogen regel, da regel og undtagelse overalt møder, krydser og hæver hinanden, på det ene sted som på det andet, kun anderledes modificeret«²⁵.

På grund af disse vanskeligheder bør man dog ikke stille sig fuldstændig opgivende over for opgaven. Af rapporterne til Rentekammeret, Begtrups beskrivelse af landets landbrug, amtsbeskrivelserne og forskellige artikler i landbrugstidsskrifterne kan man virkelig nå frem til en del holdepunkter, som er af værdi. De tre førstnævnte kilder bygger for en stor del på oplysninger, som indhentes fra en mængde myndigheder og privatpersoner rundt om i landet. Begtrups fremstilling bygger således foruden på hans eget kendskab til forholdene på materiale, som indsamledes dels gennem Rentekammeret, dels gennem Begtrup selv. Desværre er dette grundlæggende materiale nu forsvundet, men bogen findes jo stadig. I rentekammerindberetningerne fra 1818 finder man oplysninger, der er givet af amtmænd, magistrater og sognefogder samt af ejere eller administratorer af et stort antal godser og hovedgårde. I senere indberetninger, fra 1821, 1841 og 1847 (1839 og 1848 er udeladt, fordi de ligger så nær de sidstnævnte, og fordi de er mere ufuldstændige) bringes blot oplysninger om amtmændenes bedømmelser, men intet hindrer, at disse igen bygger på oplysninger fra lokale instanser. Under alle omstændigheder har de den fordel, at de besvarer bestemte, af Rentekammeret stillede spørgsmål, mens derimod svarene i rapporterne af 1818 er mere almene – hvilket på den anden side indebærer, at de nu og da er mere udførlige og personlige og derfor mere

oplysende. De spørgsmål, som stilledes, gjaldt bl. a. 1. om der dyrkes andre vækster end de sædvanlige, 2. forstår landbrugerne nytten af planlagt drift, 3. er brak og brakvækst dyrkning almindelig, 4. er landbruget stillestående eller i fremgang, 5. findes der alvorlige hindringer for fremskridt? ²⁶ Amtsbeskrivelserne, endelig, bygger, foruden på de forskellige forfatteres egne vurderinger, på svar, der er givet på 27 forskellige spørgsmål, Landhusholdningsselskabet stillede forskellige præster, sognefogder og fremtrædende landbrugere ude i landet ²⁷. Disse spørgsmål drejede sig bl. a. om, hvilke driftsformer man anvendte, hvilke vækster der dyrkedes, om der fandtes markfred osv. Idet oplysningerne delvis indsamledes gennem forskellige personer og myndigheder og i de fleste tilfælde sikkert besvaredes af forskellige personer, har disse tre hovedkilder, hvor de viser indbyrdes overensstemmelse, absolut værdi.

Det benyttede kildemateriale er, som det vil fremgå, først og fremmest af beskrivende, kommenterende og vurderende art. Det er klart, at man kunne ønske det suppleret med en mere statistisk behandling, bygget på f. eks. matrikler og godsregnskaber. Det er imidlertid, som tidligere nævnt, en opgave, der er uoverkommelig i denne sammenhæng. Imod de vurderende kilder kan man naturligvis anføre, at de blot gengiver subjektive opfattelser af forholdene. På den anden side er man i den vanskelige situation, at de subjektive vurderinger og udtalelser ikke kan undværes. Det er ikke tilstrækkeligt, at man ud fra matrikler, godsregnskaber og lignende kan konstatere markinddelinger og skitserede driftsformer. Man må også have oplysninger om den praktiske udformning, thi teori og virkelighed var og er som bekendt ofte to forskellige ting. Det kan også anføres, at det er vanskeligt at skaffe et statistisk materiale af et sådant omfang, at det er repræsentativt for hele landet. De beskrivende og kommenterende kilder er derfor af stor værdi og må i hvert fald siges at være et vigtigt supplement til de statistiske. Det vanskelige og næsten uløselige problem i forbindelse med dem er, at de næsten udelukkende stammer fra landbrugsreformatorer og højere standspersoner, som man kan mistænke for at være alt for kritiske mod den jævne bonde. At afgøre, hvad der er sandhed, og hvad der er overdrivelser i det, de siger, er umådelig vanskeligt. Som oftest er den eneste udvej at forsøge en undersøgelse af, hvor plausible påstandene er. Ubestrideligt er det imidlertid, at det i mange tilfælde bliver et spørgsmål om personlig vurdering. Den, der udtaler sig, kan, som det f. eks. sker i »Det danske landbrugs historie«, vende sig imod en for stærk umyndiggørelse af bonden og sige, at han »alle dage (har) været en god iagttager og tilbøjelig til at lade sig belære af erfaring«. Dette kan jo være sandt, men det samme kan nok f. eks. siges om bønderne i vore dages udviklingslande, uden at man gør sig skyldig i en større overdrivelse, om man siger, at deres driftsmetoder er

uproduktive. Man bør sikkert ikke på alle punkter tro på det billede, bondens kritikere giver, men man bør på den anden side heller ikke i demokratisk eller bondevenlig iver erklære alt eller det meste af det, de siger, ugyldigt. Det er én ting at være intelligent, en anden at besidde en teoretisk viden, der er tilstrækkelig til, at man kan drive et landbrug efter videnskabelige og rationelle principper²⁸.

Et af de drivende motiver for de store landbrugsreformer i slutningen af 1700-tallet var, at en udskiftning af jorden skulle skabe større muligheder for godsejere og bønder til at indføre bedre dyrkningsmetoder. I størstedelen af landet afsluttedes udskiftningen i de to første årtier af 1800-tallet²⁹. Dermed skulle altså en af de vigtigste forudsætninger for driftsreformer have været til stede, og man kunne have ventet en hurtig forandring til det bedre. Et væsentligt punkt ved bedømmelsen af, hvorledes det forholdt sig med dette, er, hvilke vækstrotationer der anvendtes. Man stiller sig det spørgsmål, om udskiftningen har medført, at de gamle vækstrotationer er blevet erstattet af koppelbrugets eller vekseldriftens. Noget direkte svar på det stillede spørgsmål giver det benyttede kildemateriale ikke, men det giver et stort antal oplysninger om de eksisterende vækstrotationer, og ud fra disse oplysninger får man et ganske godt billede af forholdene. Det kan være praktisk først at se på de egne af landet, hvor man kan vente de største forandringer, nemlig på Sjælland og Fyn, trevangsbrugets gamle hovedområde.

c. Godser og hovedgårde

Alle de her benyttede kilder giver det samstemmende, i og for sig også ventede svar, at godser og hovedgårde var forrest i arbejdet for et mere rationelt landbrug. Her benyttedes allerede i begyndelsen af århundredet som regel holstensk koppelbrug med planmæssig rotation, dyrkning af kløver, helbrak osv. Adskillige steder havde man indført et »overskåret koppelbrug« og i enkelte tilfælde anvendtes hel eller delvis sommerstaldfodring³⁰. Derimod synes det rene vekselbrug, hvor jorden aldrig fik hvile, at have haft vanskeligt ved at vinde større tilslutning. I året 1818 forekommer det blot i ganske få tilfælde og da blot i lille målestok. Af 37 hovedgårde i Holbæk amt havde blot fire eksperimenteret med det. Ikke engang på storgodser som Herlufsholm eller Gisselfeld havde man anstillet noget forsøg. I Københavns omegn benyttedes vekselbruget blot af fire personer, ifølge det, man kan oplyse på amtsstuen. To af disse var landbrugsreformatorerne Drewsen på Strandmøllen og pastor Rønne i Lyngby. De to andre var grossister i hovedstaden³¹.

Heller ikke i de følgende årtier synes driftsformen at have fået noget egentligt gennembrud. Ganske vist kan man ikke se så meget af rentekammerrap-

porterne af 1841 og 1847, men amtsbeskrivelserne, som stammer fra slutningen af 1830'erne og begyndelsen af 1840'erne, giver ikke indtryk af, at vekseldriften har haft nogen større succes. Derimod gengives flere steder driftsplaner, der tyder på, at forskellige overgangsformer, hvor dets principper delvis er overført til kobbeldriften, har været almindelige. Kartofler, vikker og raps dyrkedes f. eks. ofte i brakmarken. En hurtigere skiften mellem afgrøderne fremkom jo allerede, når man benyttede »overskåret kobbeldrift«, men dette kunne yderligere udbygges derved, at forskellige rodvækster blev skudt ind i en vækstfølge (f. eks. 1. år brak med staldfodring og kartofler, 2. vintersæd, 3. byg, 4. kløver til at slå, 5. græs, 6. byg, 7. havre, 8.–9. kløver) ³².

Man kan derfor ikke sige, at vekseldriftens principper fuldt ud praktiseredes af landets førende landbrugere. Principperne modificeredes og tilpassedes på en mere eller mindre rationel måde til de forskellige traditioner, opfattelser og økonomiske og geografiske forhold. Der fandtes åbenbart mange mellemformer, som det kan være misvisende at putte ind i den ene eller den anden kategori. Disse overgangsformer kunne sikkert medføre forbedringer sammenlignet med det egentlige holstenske kobbeldrift, og de kunne i hvert fald indebære en fornuftig tilpasning til lokale forhold. Man kan derfor nok, uden at gøre for meget vold på virkeligheden, sige, at landbruget på de større gårde successivt forbedredes, men at dette i ringe grad skete ved revolutionerende omorganisationer fra trevangbrug til kobbeldrift eller fra kobbeldrift til vekseldrift.

d. *Bondelandbruget: øerne*

En bedømmelse af udviklingen er adskilligt vanskeligere, når det gælder den store masse af mindre landbrugere, først og fremmest bønder og husmænd. Ser man blot på oplysningerne om de vækstfølger, der anvendtes, synes sagen rigtignok klar: bønderne er i de fleste tilfælde gået over til kobbeldrift. Såvel i de ældste som i de yngste kilder opgives, at den sjællandske og fynske bondes normale rotation var flere års korndyrkning efterfulgt af flere års hvile i form af græsning eller græsmark (udlægning til græs eller kløver). Det er det billede, man får af Begtrup's beskrivelse af jordbruget, af den skildring, pastor Rønne giver efter en rejse i Københavns og Frederiksborg amter 1815 og af amtsbeskrivelserne, som gengiver hundreder af eksempler, hvor dette er hovedregelen, skønt de lokale variationer er utallige ³³. Rapporterne til Rentekammeret giver på dette punkt kun undtagelsesvis nogle anvendelige oplysninger. Der findes i hvert fald intet i disse, der modsiger de øvrige kilders oplysninger.

Det er vel dette kildernes vidnesbyrd, der har gjort, at man har kunnet hævde, at den danske bonde efter reformerne med udskiftningen begyndte at

følge koppelbrugets principper³⁴. Så let er problemet imidlertid ikke løst. De vigtigste spørgsmål står faktisk tilbage at besvare. Før det første kan man spørge, hvor gammel den gengivne driftsform virkelig er i disse områder. Er det sikkert, at den forandring, man synes at konstatere, er indført efter udskiftningen? Fra udlandet har man eksempler på, at gamle driftsformer i løbet af 1700-tallet er blevet ændret inden for landsbyfællesskabets grænser. Således indførtes allerede før udskiftningen et regulært koppelbrug i visse holstenske landsbyer³⁵. Kunne man da ikke tænke sig, at lignende, skønt måske ikke så gennemgribende forandringer er sket i det danske trevangsbrug? Det kan f. eks. påpeges, at O. D. Lütken i midten af 1700-tallet mente, at en driftsform med hvileperioder, der var længere end et år, kunne indføres inden for trevangsbrugets rammer. Det kunne ske derved, »at enhver bonde i de marker, som er i hegn og besås, hviler en del af sin jord, mere eller mindre, alt efter dens fornødenhed og beskaffenhed. . . . Af dette middel har endog ikke alene præster og andre, som har deres jord fælles med bønderne, selv på mange steder og i lang tid betjent sig, og i sildigere tider endnu mere end tilforn. Så at dén gør en ganske urigtig kalkyl, som regner til, at 2/3 af agerlandet på det fynske bøndergods årlig besås. Nej, der er de byer endog i de allerbedste egne, og deriblandt den by, jeg bebor, hvor man ikke kan regne til, at der årlig besås mere end det halve agerland, siden hver mand lader 1/4 del hvile i hver af de to marker, som besås, og alternerer deri med skifterne alt efter bedste indsigt og grundenes beskaffenhed«. Man bør jo heller ikke glemme, at en stor del af landsbyernes agerjord, nemlig udmarkerne, blev drevet i en rotation med lange hvileperioder mellem tilsåningerne³⁶.

Der mangler heller ikke eksempler på, at man på godserne, ligesom i Hertugdømmerne, inden for landsbyfællesskabets rammer søgte at indføre koppelbruget allerede før udskiftningsreformerne. Kendt er jo i denne henseende grev Moltkes Bregentved. Efter alt at dømme var der endda flere. Ser man f. eks. på de rapporter, der i de sidste årtier af 1700-tallet indsendtes til Rentekammeret fra lensbesidderne, og som skulle meddele oplysninger om forandringer i godsernes landbrug, kan man finde flere eksempler på, at der gjordes forsøg på at tilnærme landsbyernes driftsform til koppelbrugets. I de rapporter, som indleveredes i 1784, opgives det således på Løvenborg og Muckadell, at der under godserne findes landsbyer, som er udskiftet og inddelt i otte eller flere kobler. Under Løvenborg finder man også en meddelelse som denne: »Byens marker er separerede og indhegnede udi 4 marker og bruges som 8 marker« (Butterup by). Åbenbart har man også inden for tre- eller firevangsbrugets ramme kunnet have en driftsform, som i det mindste har haft visse træk fælles med koppelbruget³⁷. Forholdet kan naturligvis her ikke be-

handles nærmere, men problemet findes uden tvivl, og det er vel værd at overveje det.

Et spørgsmål af mere direkte betydning i denne sammenhæng er, hvorledes de angivne vækstrotationer fungerede i praksis. Det er her af betydning, at man arbejder med nogenlunde klare og meningsfyldte begreber. For at man skal kunne kalde en driftsform kobbeldrift, må – ifølge forfatterens opfattelse – følgende forskellige momenter kunne konstateres: 1. jorderne er inddelt i mindst 6, næsten lige store marker, 2. der må eksistere markfred, hvad enten denne er fremkommet gennem en indhegning af markerne eller derved, at dyrene holdes bundne, 3. markerne skal drives i en fast cirkulerende rotation, og én af dem skal hvert år ligge brak og gødes, mens en anden lægges ud til græsning. Selv om det ikke er et ubetinget krav, bør mindst halvdelen af markerne benyttes til fodervækster, således at der opnås en rigtig balance mellem korndyrkning og kreaturhold ³⁸.

Ser man på kildernes udtalelser på disse punkter, synes det højst tvivlsomt, om man kan sige, at bønderne var begyndt at benytte kobbeldriftens metoder. En planmæssig inddeling og drift synes ikke at have været særlig almindelig hos menigmand, i hvert fald ikke i århundredets tre første årtier. G. Sarauw, forfatteren af beskrivelsen over Frederiksborg amt 1831, mener således, at det er sjældent, at jorden er inddelt i faste marker og drives ifølge en vis plan. Bonden har, siger han, for det meste »sit sædskifte i hovedet – i det mindste hvad den første del deraf angår: thi den anden modificeres som ommeldt efter omstændighederne« ³⁹. Måske er udtalelsen vel negativ, når det gælder markinddelingen. Denne var jo for en stor del bestemt ved udskiftningen. Derimod synes det ikke urimeligt, at driften ikke skulle være særlig planmæssig, men skiftede og tilpassedes efter forskellige forhold. Således havde det jo været for landsbyvangenes vedkommende på O. D. Lützens tid, og det er vel tænkeligt, at bønderne fortsatte med at følge et sådant princip.

I en anden amtsbeskrivelse, som ganske vist vedrører et amt i Jylland, men som sikkert i denne henseende også kan anvendes for øvrige dele af landet, bringes en ganske troværdig forklaring på, hvad der kunne være den praktiske motivering for at drive jorderne på denne måde. Det hedder her: »Amtets dyrkningsmåde er et slags kobbeldrift, men uden brak og uden bestemt inddeling af koblernes størrelse og derved tillige uden bestemt tidsrum af rotation« (et klart eksempel på, hvor uklare begreberne ofte var); »thi det anses som hovedprincip, der ingen undtagelse tåler: ej at tage mere ind fra grønmark til sæd, end der godt kan gødes, så at efter et foregående overflødigt år tages mere ind og efter et knapt år mindre. Forestillinger herimod mødes i almindelighed med det vistnok i sig selv rigtige svar: det nytter ikke at komme

med ploven, hvor møgvognen ej har været. Men uagtet bonden ikke kan beskyldes for at dyrke sin jord planløst som i ældre dage, da han nu hist, nu her tog et stykke ind til sæd« (gælder Jylland), »så er markernes ordentlige afdeling meget forsømt, og dette er ej heller at undres over; thi der gives blandt hundrede bønder næppe én, som uden vejledning selv kan udføre denne sag«⁴⁰. Åbenbart fandtes der fornuftige grunde til uregelmæssigheden, men man kan jo næppe sige, at princippet kunne danne grundlag for et særlig stabilt og produktivt landbrug.

Tilpasningens og modifikationens princip gjaldt ikke blot selve anvendelsen af marken. Ifølge amtsbeskrivelsernes på dette punkt temmelig enige udsagn gjaldt det også vækstrotationen. Hvad man frem for alt klager over er, at der toges for mange afgrøder efter hinanden uden hvile. Perioderne var ifølge beskrivelsernes opfattelse sjældent fastlagt på forhånd, man såede korn så længe, man mente, jorderne kunne tåle det⁴¹. Amtsbeskrivelsernes bedømmelse på dette punkt støttes også af rentekammerrapporterne af 1821. Svarerne på spørgsmålet, om landbrugerne forstår nytten af planmæssig drift, er her meget reserverede. En sådan er, mener de sjællandske og fynske amt-mænd, almindelig på hovedgårdene, men ikke hos bønderne⁴². Braklægningen er et kapitel for sig. Sommerbrak eller halvbrak opgives at være almindelig anvendt, men derimod ikke helbrak og brakvækst dyrkning. Ifølge beskrivelsen over Frederiksborg amt manglede begge dele i visse egne af Sjælland⁴³. Hvor brak forekom, kunne den være ganske ufuldkommen. Pastor Rønne giver følgende billede af forholdene rundt om København, Roskilde og Køge omkring år 1815: »Den rene, eller, som den hellere fortjente at kaldes, den skidne brak er temmelig almindelig på det hele omhandlede strøg af landet. Ikkuns enkelte steder så jeg en brak, som fortjener at kaldes den rene – næsten overalt lå derimod brakmarken til midten af juni måned, da jeg rejste tilbage, ligesom den var blevet pløjet i efteråret; de store tykke og stærke furer nær ved at være skjulte af kvækgræs og andet ukrudt, som hist og her tjente får eller svin til underholdning«⁴⁴.

Uløseligt forbundet med bylagets, fællesskabets, brugsform var efterårsgræsningen på stubmarken efter kornet, det såkaldte ævre. Da dyrene i sommerens løb ofte havde afgræsset engen hårdt, var ævret om efteråret et godt forråd. Når dyrene blev sluppet løs på bymarken, var der også mulighed for, at græs ved vejkanterne, grøfter, hegn osv. kunne udnyttes, hvilket ikke var så uvæsentligt i en tid, da man var yderst nøje med de forsyninger, man havde. Eftersom høsten bjergedes af bymændene i fællesskab, var skaden ikke så stor, om man ser bort fra, at udbyttet af vintersæden forringedes derved, at sæden kom for sent i jorden, eller den såedes, mens dyrene endnu gik trampende

og rodende i markerne. Problemerne blev større efter udskiftningen, da tilsåning og høst ikke udførtes i fællesskab, og da nye vækster med senere tidspunkter for modning toges i brug. Markfred blev nu af væsentlig betydning for landbrugets videre fremskridt. Eksisterede der ikke en sådan, dreves man jo faktisk, enten man ville det eller ikke, ind i en ny form for fællesskab. I den udstrækning, der ikke fandtes markfred, var det jo yderst vanskeligt at dyrke f. eks. kartofler, og kløverdyrkingen blev forfusket derved, at dyrene om efteråret nedtrampede det tilsåede, og om foråret, når de atter blev sat ud i marken, græssede de spirende planter og ødelagde deres rødder. En bonde kunne da heller ikke bestemme, hvornår han selv ville så. Han måtte rette sig efter de andre i landsbyen og vente, til dyrene var taget ind ⁴⁵.

Efter alt at dømme synes dette at have været udskiftningens virkelige achilleshæl. At erstatte de gamle hegn omkring vangene med nye omkring hver bondelod har naturligvis været et både arbejds- og kapitalkrævende foretagende. Hertil fordredes det også, at man indså nytten af en sådan forandring. Det var sikkert ikke så let for alle at indse denne, især ikke for dem, som havde små og dårlige landbrug. De, der ikke kunne eller ikke forstod at forbedre deres landbrug, levede under tyngende knaphed. Hvorfra skulle de pludselig få det foder, som de tidligere fik på bymarken, og som de betragtede som en forudsætning for, at de overhovedet kunne klare sig igennem vinteren med deres dyr? Var det for øvrigt ikke et slemt sløseri med Herrens gaver at lade ævret og græsningen i landsbyens mark- og grøftekanter ligge uudnyttet hen? Havde ikke fædrenes gamle erfaringer tydelig nok vist rigtigheden af denne gamle skik? For de bønder, som stillede sig sådanne spørgsmål, fremstod naturligvis den nabo, der forsøgte at frede sin mark, som en udsuger, der truede eksistensen for den fattigere ⁴⁶. Det har sikkert mange gange fordret mod hos dem, der på denne måde søgte at bryde ud af det gamle fællesskab. Fra flere sider gives skildringer af, hvorledes sådanne brud mod dette saboteredes: man lukkede om natten dyr ind i de pågældende landbrugeres kartoffel- og vikkemarker, man ødelagde deres indhegninger, dele af deres besætning forsvandt på mystisk vis osv. ⁴⁷. Sådanne udslag af negativ solidaritet kan virke oprørende, men er måske menneskeligt forståelige, om man forsøger at sætte sig ind i, hvorledes sagen kunne stille sig for mangan bonde. Under alle omstændigheder giver de en antydning af, at indførelsen af bedre fred på markerne om efteråret og om foråret stødte på mange hindringer.

Også af andre kilder får man det indtryk, at fremskridtene på dette område kom meget langsomt. Det fremgår måske klart af det arbejde, Rentekammeret udførte vedrørende sagen. Gennem forordninger af 1794, 1817 og 1837 søgte man, ved at fastsætte hårde bøder for brud på markfreden, at gennem-

tvinge en forbedring. Særlig strålende synes resultaterne ikke at være blevet. Det kan man bl. a. se af de forarbejder, som gjordes til forordningerne af 1817 og 1837. Under disse indhentes nemlig betænkninger fra landets amtmænd og fra et ret stort antal lokale myndigheder og en del mere fremtrædende privatpersoner ude i landet. Det billede, disse giver, er virkelig ikke særlig lyst, hverken i 1817 eller 1837. For Sjællands vedkommende kan man ikke finde én eneste betænkning, der siger, at markfreden var god, og næsten det samme gælder det nordlige Fyn (Odense amt). Vedrørende Møn, Lolland og Falster siger Landhusholdningsselskabet i sin promemoria, at det her stod bedre til, idet landbruget hovedsagelig var indrettet på kornproduktion, hvorfor man havde større interesse i at værne de marker, der skulle tilsås. I de lokale rapporter fra disse landsdele finder man imidlertid mange klager over forholdene, så udtalelsen er måske noget tvivlsom. Bedst synes forholdene at have været på det sydlige Fyn. Såvel amtmanden i Svendborg som prins Christian Frederik i guvernementet for Fyns stift mener, at det står godt til med markfreden, især på øerne Tåsinge og Langeland. Dette stemmer også stort set overens med det, de lokale myndigheder mener, men der findes også oplysninger, som peger i modsat retning. På Valdemars Slot på Tåsinge er kammerherre Fr. Juel ikke helt tilfreds med forholdene. Som en forklaring på, at det i denne landsdel skulle stå bedre til end i andre dele af Danmark, angives det, at man her har bedre adgang til småskov med materiale til hegn, mens man f. eks. i store dele af Sjælland har måttet grave dybe grøfter og plante hække for at få markerne indhegnet ⁴⁸.

Det billede, man får af disse forarbejder til forordningerne af 1817 og 1837, kan sammenlignes med det, amtsbeskrivelserne giver. Stort set kan man sige, at de stemmer ganske godt overens. Markfreden angives at være ganske god på småøerne og det sydlige Fyn, men i øvrigt klages der alment over, at ævret opgives til græsning, når det sædvanlige korn er høstet, samt over, at indhegningerne er for få og for dårlige til at kunne hindre dyrenes fremtrængen ⁴⁹.

Man bør måske ikke af den nu og da noget ensidige pessimisme i disse kilder forledes til at male i alt for mørke farver. Den rigtigste vurdering af forholdet er måske den, der gives i Sjælland-Fyns Landvæsenkontor på grundlag af forarbejderne til forordningen af 1837. Man siger her, at forholdene var gode der, hvor korndyrkningen var landbrugets hovedgren, dvs. på småøerne og i de sydligste dele af Sjælland samt på Sydfyn. I størstedelen af Sjælland og Fyn var forholdene derimod dårligere og mere skiftende fra egn til egn, afhængig af formueforhold, lokale omstændigheder m.m. Selv om man også på denne måde forsøger at retouchere rapporternes og amtsbeskrivelsernes sortma-

leri, kan man dårligt se bort fra, at problemet mange steder har været alvorligt. Forholdene har sikkert ofte været yderst utilfredsstillende, og dette gjaldt sandsynligvis også, som tidligere nævnt, udnyttelsen af markerne og vækstrota-tionen. Således som de benyttede kilder skildrer situationen endnu i 1830'erne, må det være forkert at hævde, at bønderne efter udskiftningen gik over til koppelbrug. I så fald må man give dette begreb et lige så bredt indhold som forfatteren til beskrivelsen over Præstø amt, når denne siger, at holstensk koppelbrug er den grundform, som anvendes hos næsten alle, »skønt de på nogle steder nærmer sig mere til alsædedriften, på andre mere til veksel-driften«⁵⁰. En sådan tolkning siger dog ikke meget mere, end at man ofte – hvilket man mange gange kan konstatere ved et studium af datidens debat – havde ret diffuse forestillinger om de forskellige driftsformbetegnelser egentlige indhold. Vil man danne sig en opfattelse af forholdene, er det derfor misvisende, om man alt for stærkt klynger sig til de betegnelser, der anvendtes. En driftsform, der på papiret kan se ud som et koppelbrug, kunne i praksis fungere så dårligt, at den måske endda fungerede dårligere end bondelandbruget før de store landbrugsreformer. I hvert fald var der dem, der hævdede, at det var tilfældet⁵¹. For at nå frem til resultater, der siger noget, må man derfor stille kildematerialet visse spørgsmål. Gør man dette, får man et andet billede, og den driftsform, man synes at kunne konstatere, har snarere lighed med det jyske græsmarksbrug end med det holstenske koppelbrug.

Det kan have sine store fordele at bedømme – som det her er forsøgt – det datidige landbrug ud fra en nogenlunde fast definition af de begreber, man anvender. Samtidig er der dog en risiko for, at dette tilslører de fremskridt, som trods alt har fundet sted. Fysiokraten Olufsen, som i modsætning til Drewsen og andre af tidens landbrugsreformatorer var en fortaler for et mere ekstensivt landbrug, har nok på mange måder ret i, at disse bedømte det datidige bondelandbrug for hårdt. »Når sagen betragtes blot igennem almindelige glas«, siger han, »kunne slige domme være rigtige, det er, de modsiges ikke af noget, der falder inden i den indskrænkede synskreds, som glasset inde-slutter; men selv inden for denne kan der ligge såre meget, som opdages ved stærkere forstørrelse«⁵². Fremskridtene sker som oftest gennem mange små forandringer på en række forskellige felter, således at det kan være meget svært at få fat i, hvad det virkelig er, der sker – f. eks. gennem mere omhyggelig pasning, bedre dræning, mere rimelige proportioner i kreaturbestanden, bedre redskaber. Alt dette kan ikke behandles i denne sammenhæng. Her skal blot fremhæves nogle momenter, der står i mere direkte forbindelse med selve driftsformen.

Et af disse momenter, måske det vigtigste, var kløverdyrkingen. Denne sy-

nes at have været almindelig allerede ved århundredets begyndelse og betegnes i de sjællandske og fynske amtsbeskrivelser som helt almindelig. I skildringen af forholdene i Frederiksborg amt 1831 – en af de fremstillinger, der var mest kritisk mod bøndernes driftsmetoder – siges det f. eks., at rødkløver i de fleste dele af amtet var »så almindelig i brug hos bonden, at den mand, som forsømmer at udlægge sine jorder dermed, anses for en efterladende agerdyrker«⁵³. Omtrent det samme siges om de øvrige amter, måske med undtagelse af Holbæk. Forfatteren indskrænker sig her til at sige, at kløveren dyrkes »overalt, hvor forbedrede brugsmåder er indført, undertiden endog i de gamle«. Samtidig beklager han, at den ikke er så udbredt, som man kunne ønske⁵⁴.

En anden vækst, som var af betydning for landbrugets fremgang, var naturligvis kartofflen. Ved århundredets begyndelse synes denne at have været meget lidt udbredt. Kun i nærheden af København dyrkedes den i et omfang, der var større end det, man skulle bruge til egen husholdning⁵⁵. I rentekammerindberetningerne af 1818 og 1821 siges, at kartoffeldyrkningen ganske vist udbredes, men at kartofflen endnu, om man ser bort fra nogle hovedgårde og hovedstadens nærmeste omegn, blot yderst sjældent forekommer uden for den lille have. Den indgik altså ikke i det egentlige markbrug og anvendtes heller ikke som kreaturfoder. Et noget andet billede giver amtsbeskrivelserne fra 1830'erne og 1840'erne. Ifølge den over Frederiksborg amt fra 1831 var kartoflerne »ganske almindelig udbredte over hele amtet og i brug som markfrugt. Men stor forskel i henseende til mængden, hvori de dyrkes, finder sted, såvel med hensyn til egnene, som til de forskellige agerdyrkere i én og samme egn, så at undertiden enkelte kartoffelmarker ses der, hvor man er mest tilbage med denne avl, og lodder, hvor de kun indtager en ubetydelig plads, medens de fleste dyrker dem i det store«⁵⁶.

Efter alt at dømme var forholdene her dog noget specielle. Amtet består for en stor del af sandede jorder, som er velegnede til kartoffeldyrkning. Hertil må lægges, at beliggenheden nær København skabte gode muligheder for afsætning dels af kartofler, dels af slagtekvæg, som var blevet opfodret med kartofler. Ifølge de andre amtsbeskrivelser blev dyrkningen i disse årtier mere almindelig også i andre egne, selv om den endnu i 1840'erne ikke var så omfattende efter moderne målestok. Om Københavns amt siges det således i 1839, at kartofflen, som for 20 år siden blot dyrkedes i haven, nu ikke længere var ualmindelig selv ude i markerne. Lignende udtalelser gives for Sorø, Holbæk og Præstø amter, mens derimod de fynske synes at have været noget tilbage i denne henseende⁵⁷.

Rentekammerindberetningerne af 1841 og 1847 er ikke særlig meddelssomme, når det gælder dette spørgsmål; det beror måske på, at kartofflen nu

ikke længere var en usædvanlig plante (det spørgsmål, der stilledes, var jo, om der dyrkedes andre vækster end de sædvanlige kornarter og foderplanterne). Amtmanden i Holbæk nævner dog i 1841, at opfodring af kreaturer med kartofler er blevet almindelig, og at planten derfor er »temmelig udbredt«. På samme måde som med kartofler og kløver kan man regne med, at også andre vækster som raps, vikker, timothe (eng-rottehaler, pheleum pratense) m.m. er blevet mere almindelige. Den øgede differentiering med hensyn til valget af planter har sikkert medført, eller man kunne måske snarere sige: stod i sammenhæng med forandringer og forbedringer af driftsmetoder og arbejdsformer. Således kan man nok regne med, at stadig flere bønder forstod nytten af markfred. Trods al pessimisme giver amtsbeskrivelserne det indtryk, at der dog skete successive forbedringer på dette område, og at driftsmetoderne blandt bønderne langsomt forbedredes. I rapporterne af 1841 og 1847 er amtmændene af samme opfattelse. De mener alle, at bonden stadig mere begynder at forstå nytten af planmæssig inddeling og drift af jorden ⁵⁸.

Hidtil har denne fremstilling næsten alene berørt Sjælland og Fyn med Langeland. At de mindre øer i syd: Møn, Falster og Lolland, samt Bornholm i øst, er udeladt, beror på, at landbruget i disse landsdele havde sine særlige træk. På grundlag af, at jordbunden her består af tunge fede lerjorder, var tyngdepunktet lagt på korndyrkning. I en rotation indtog græsning- eller græsmark derfor en kortere tidsperiode end andre steder i landet. Sporene efter det gamle fire-femvangsbrug var også tydeligt mærkbare. Mange steder bestod denne driftsform endnu i 1820'erne og 1830'erne, og selv i den nye driftsform var antallet af marker gennemgående mindre end andetsteds. Kartoffeldyrkningen havde naturligvis svært ved at slå igennem på disse jorder og var meget sjælden endnu i midten af 1840'erne. Dyrkningen af ærter og vikker havde derimod gammel hævd og var af større omfang end i de øvrige dele af landet ⁵⁹.

Hvad angår Bornholm, skal det ærligt indrømmes, at det er vanskeligt i nogle korte sætninger at sige noget væsentligt om denne i så mange henseender særprægede ø. I almindelighed kan man nok hævde, at udviklingen her stod ganske stille. Ifølge amtsbeskrivelsen manglede der således endnu i 1839 meget af udskiftningen. Dette spillede dog ikke så stor en rolle, eftersom gårdene fra gammel tid lå spredt, og en bebyggelse af samme art som på de øvrige øer ikke forekom. Jorden dyrkedes så at sige i to afdelinger: dels *byg-jorden*, der var den nærmest gården liggende mark, dels den fjernere liggende *havrejord*. Den førstnævnte var den eneste, som nu og da gødedes, og det var kun på den, at der forekom en virkelig vækstrotation. Denne var af samme grundtype som på øerne. Hovedkornsorterne skulle være rug og byg på bygmarken, mens udmarkerne, som deres navn antyder, tilsåedes med havre – dog

ganske sporadisk. Selv dyrkning af ærter, kløver og kartofler skulle være forekommet, men det er umuligt at sige, hvor omfattende denne dyrkning har været i forhold til de øvrige øer. I hvert fald kan man af forarbejderne til markfredsforordningerne se, at markfred efter bjærgningen af høsten var noget ukendt på Bornholm. I rapportererne herfra træffer man endda flere, der kraftigt forsvarer skikken at slippe dyrene løs på ævret⁶⁰.

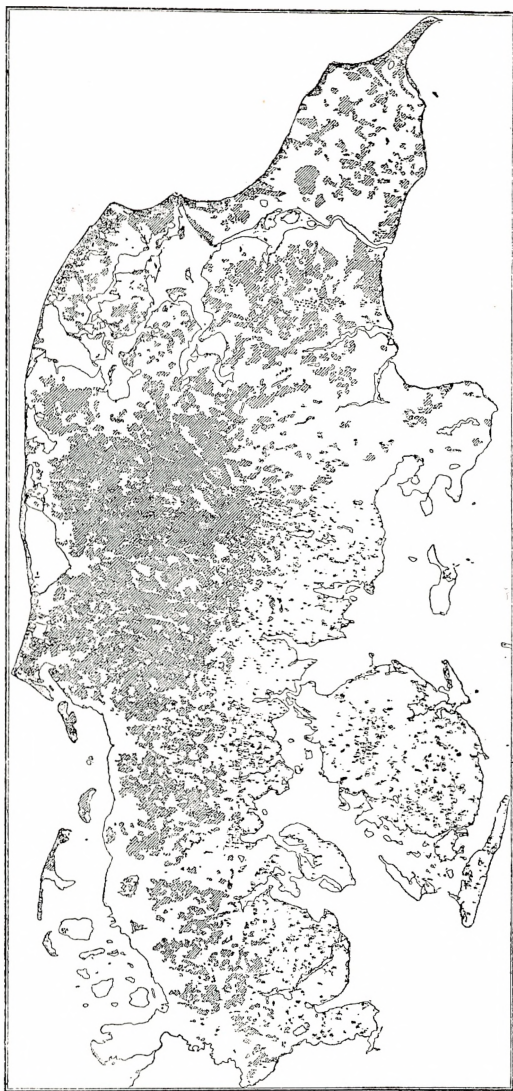
e. Bondelandbruget: Jylland

Jylland er jo den såvel geologisk som meteorologisk mest skiftende landsdel i Danmark. Det kan derfor være forbundet med en vis risiko i alt for høj grad at se bort fra de ofte store lokale forskelle på denne halvø. Visse generalisationer må dog foretages, om dette afsnit skal holdes inden for en rimelig størrelsesramme. Derfor gør man sig næppe skyldig i nogen overdrivelse, om man siger, at der var et skarpt skel mellem de såkaldte skarpe egne vest for halvøens vandskel og de mere frugtbare og milde egne øst derfor. De førstnævnte områder udgjordes for en stor del af sandede og forblæste hedeegne, selv om der også kunne forekomme mere frugtbare egne, som marskområderne ved Ribe, området omkring Ringkøbing og frem for alt områderne langs Limfjorden. I de østlige dele derimod minder jordbunden og klimaet mere om det øvrige Danmark, omend de lokale forskelle nok kan siges at være større, beroende på, at området engang udgjorde indlandsisens yderområde.

Det skarpe skel mellem Øst- og Vestjylland medførte naturligvis store forskelle i landbrugets karakter. Fælles for både de mere magre og de mere frugtbare egne var imidlertid hovedprincippet i vækstrotationen, nemlig flere års korndyrkning efterfulgt af nogle års græsning. Dette var med andre ord det gamle græsmarksbrug eller, som det betegnes i en af amtsbeskrivelserne: »det simple koppelbrug med afvekslende drift og hvile«⁶¹. Samtlige kilder, Begtrup, rapportererne til Rentekammeret og amtsbeskrivelserne, er enige om, at denne driftsform forblev gældende i det jyske landbrug også efter udskiftningen⁶². Om man sammenligner græsmarksbrugets rotationsprincip med det, der tidligere er fremholdt som det normale på øerne efter udskiftningsreformerne, kan man ikke finde nogen afgørende forskel, når det gælder selve hovedtrækkene. En todeling af landet som tidligere, i vangbrug og græsmarksbrug, fandtes åbenbart ikke længere. Spørgsmålet må i stedet blive, om der var nogen forskel med hensyn til dette grundprincips praktiske udformning.

Hvad angår de vestlige og de nordligste egne, især hedeegnene, da bliver svaret et ubetinget ja. Der kan ikke herske nogen tvivl om, at landbruget hér

I diskussionen om landbruget og brændevinsbrændingen spillede de jyske heder en fremtrædende rolle. I hvilken grad hederne omkring 1800 dominerede i Jylland, ses af dette kort, der på grundlag af Videnskabernes Selskabs kort er udarbejdet til Hugo Matthiesens bog *Den sorte jyd* (1939).

havde en anden og mere primitiv karakter end i de mere frugtbare egne. For det første var ensidigheden i plantevalget påfaldende. De fleste af de planter, der dyrkedes på de gode jorder, kunne ikke klare sig under de hårde forhold i vest. I de mest magre og forblæste områder var det ikke muligt at dyrke meget andet end rug og havre. Man kunne således i dele af Ribe amt finde vækstfølger med tre år med rug efter hinanden, hvorefter jorden udlagdes til græsning. Sædvanligvis såede man dog det første år efter græsningen boghvede eller – hvor jordbund og klima var en smule bedre – seksradet byg (et eksem-

pel fra Vejle amt gives af Begtrup: 1. boghvede, 2. rug, der gødes, 3. rug, »samme er ringe og tynd, giver sædvanligen kun to fold«, 4. rug, »dog ej almindelig, samme betaler sig meget sjælden, giver ofte kun sædekornet igen. Til sidste kærvtages havre, efter én pløjning, og giver 3 til 4 fold. Nu udlægges jorden til hvile og græs i 5 til 6 år og ofte i endnu længere tid, så at agrene springe med lyng, inden de på ny indtages«) ⁶³. Planter som hvede, vikker, ærter og bønner var noget helt utænkeligt for bonden i »Vesteregnet«. Kløvedyrkning forekom heller ikke med undtagelse af de få steder, hvor man havde begyndt at anvende mergel. I almindelighed var græsset på den hvilende jord helt vildtvoksende. Muligvis kunne man her og der finde den tilsået med spergel, en græsart, der kunne klare de hårde forhold. På grund af den stadige blæst, som rev åben jord med sig, kunne braklægning ikke gennemføres. Den eneste mulighed var i så fald at beså brakken med brakvækster, det vil i disse egne sige kartofler. Ifølge rentekammerindberetningerne af 1841 og 1847 var kartofflen, som jo egentlig skulle trives ganske godt på de sandede jorder, endnu på denne tid meget usædvanlig i markerne ⁶⁴. Dette hang måske delvis sammen med, at man i disse områder næsten totalt savnede markfred efterår og forår. For det første lå jorderne så spredte, at det var svært at beskytte dem, for det andet manglede man materialer til at bygge hegn af, og grøfter blæste snart til igen. For det tredje var fåreavl og kvægopdræt, især opdræt af stude, hovedsagen i det vestjyske landbrug, og for dette regnede man den frie græsning for at være en nødvendighed ⁶⁵.

Ved en sammenligning mellem det, der meddeles om Vestjylland, og det, der meddeles om Østjylland, fremtræder valget af vækster som den mest iøjnefaldende forskel. Det blidere klima og de bedre jorder kunne hér tillade en større differentiering øst for vandskellet. Byg var af langt større betydning, og det var sammen med rugen hovedkornarten. Hvede derimod dyrkedes i ubetydelige mængder. Planter som ærter og vikker kunne dyrkes, og i visse dele af Thisted, Århus, Randers, Skanderborg og Vejle amter indgik de i vækstrotationerne ⁶⁶. Ligeledes havde kløveren større forudsætninger for at klare sig, og den forekom ifølge Begtrup mange steder i de rigere egne allerede ved århundredets begyndelse. Gennem de større muligheder for skiften og ved de bedre jorder var landbruget i øst naturligvis bedre stillet end i vest. Derimod synes bønderne her ikke at have været så meget forud med hensyn til planmæssig drift og markfred. Hvad det sidstnævnte angår, er man f. eks. ved forarbejderne til markfredsforordningerne enige om, at hele Jylland er bagud for øerne – naturligvis bortset fra Bornholm ⁶⁷. Som en hovedårsag angives, at kreaturholdet, især studeopdrættet, her er af større betydning, hvorfor kornproduktionen er sat i anden række på grund af behovet for græsningsarealer.

Når det forholdt sig således, er det jo også ganske naturligt, at man heller ikke kan vente at finde nogen særlig planlagt drift – især da det var så som så med en sådan også på øerne⁶⁸. Den eneste undtagelse udgjorde hovedgårdene, der i Jylland, ligesom i de øvrige landsdele, var foran i udviklingen.

Af de rapporter, der indkom i forbindelse med forarbejderne til markfredsforordningerne af 1817 og 1837, får man det indtryk, at Jylland som helhed havde et i sammenligning med øerne tilbagestående landbrug – selv om dette naturligvis i særlig høj grad gjaldt det, der forekom i de vestlige egne. Man kan som eksempel nævne, at stiftamtmand Güldenchrone i Århus mente, at Jylland »i høj grad trænger til en forbedret kultur, fordi agerdyrkingen her ingenlunde holder skridt med rigets andre provinsers eller er gået frem med tiderne«. Som årsag angiver han almuens fordomme og »vedhængen ved det gamle« samt kreaturhandelen, som han mener tager meget tid og nærer ladhed, sløvhed og drukkenskab⁶⁹.

f. *Sammenfatning*

Eftersom dette kapitel helst skulle udmunde i et slags overblik over udviklingen og tilstanden i hele landet, kan det være af interesse at sætte en udtalelse som den ovennævnte i relation til det, de her så ofte nævnte rentekammerrapporter om høstudfald og driftsmetoder samt amtsbeskrivelserne har at sige. Hvad angår udviklingssynspunkterne, kan en sådan sammenligning bygge på det, amtmændene i 1821, 1841 og 1847 har at svare på de to følgende af Rente-kammerets spørgsmål: 1. »Viser det sig, at agerdyrkerne ret erkender nytten af deres jorders planmæssige inddeling og drift?« 2. »Er agerbruget i det hele fremskridende, stillestående eller tilbagegående?«

I rapporterne fra 1821 lyder svarene fra øernes amter gennemgående, at den planmæssige drift er almindelig på hovedgårdene, og at den forekommer hos nogle bønder, dog langt fra almindeligt. I de jyske amter er man mere reserverede og siger, at den gamle ufuldkomne drift anvendes overalt undtaget på nogle større gårde – dog ikke på alle. Dette stemmer i øvrigt godt med det, man fra disse selv har at meddele i rapporterne af 1818. Alle amtmænd på øerne bedømmer udviklingen som fremadskridende, omend et par beklager, at det går langsomt (København, Odense). I Jylland er man igen mere pessimistisk. I nogle af amterne, nemlig Århus, Randers, Vejle og Ringkøbing, det vil altså sige – når man undtager det sidstnævnte – nogle af de mest frugtbare, taler man ganske vist om langsomme fremskridt, men fra de øvrige kommer udtalelser som »Agerbruget anses at være stillestående« (Hjørring), »Ved nogle hovedgårde går agerbruget frem, ellers anses det stillestående« (Viborg),

»På flere steder synes agerbruget at stå stille, på en del endog at gå tilbage, på enkelte at fremskride lidet« (Ålborg).

I årene 1841 og 1847 svarer øernes amtmænd, at bonden mer og mer forstår nytten af en planmæssig drift, og to af dem (Præstø, Svendborg) mener endda, at den planmæssige drift anvendes næsten overalt. Udviklingen betegnes gennemgående som fremadskridende. I Jylland derimod er det blot amtmanden i Randers, der mener, at planmæssig drift er almindelig. Hans kollega i Skanderborg siger, at »hos bønderne har erkendelsen af denne drift stærkt udbredt sig i de sidste 6 år, men er dog ikke almindelig indført«. I Århus og Thisted amtstuer klages over, at jordernes alt for skiftende beskaffenhed og den manglende markfred lægger hindringer i vejen. I de øvrige amter, dvs. først og fremmest de mere magre og fattige, betegnes planmæssig drift og inddeling som sjælden uden for de større gårde. Angående fremskridtene er man optimistiske i Århus, Skanderborg og Randers. I de øvrige amter taler man om langsomme fremskridt. Mest pessimistisk er man i Viborg og Ålborg, hvor amtmændene mener, at udviklingen i store dele er stillestående og andre steder kun langsomt fremadskridende ⁷⁰.

Man kan naturligvis imod en sammenligning som denne anføre, at det blot drejer sig om subjektive vurderinger. Der findes dog i dem en vis konsekvens, som næppe kan bero blot på tilfældigheder. Når det gælder øerne, viser amtmændene gennemgående større optimisme. Denne genfindes også i de mere frugtbare egne af Jylland, selv om man synes at bemærke en større reservation. I de mere magre amter Ribe, Viborg, Ringkøbing, Hjørring og Ålborg er pessimismen stort set gennemgående, og fremskridtene betegnes som ubetydelige.

Disse generelle vurderinger burde i så høj grad som muligt underbygges med konkrete detaljer. I denne henseende findes der jo mange punkter at tage fat på. Som indikator for udviklingen skal her kun anvendes et par momenter, der står i nær forbindelse med forbedringer af selve driftsformen, nemlig anvendelsen af ren brak og brugen af kartofler og kløver.

Hvad det førstnævnte angår, så var man jo, som tidligere nævnt, ikke særlig rosende over for forholdene på Sjælland og Fyn, selv om halvbrak (somerbrak) tydeligvis var almindelig. Dette gjaldt i hvert fald 1820'erne og 1830'erne ⁷¹. Rapporterne af 1841 og 1847 er noget mere optimistiske og mener, at halvbrak begynder at blive almindelig selv hos bønderne. Derimod er udtalelserne forsigtigere, når det gælder Fyn; men man mener i hvert fald, at halvbrak forekom, og at halvbrak var temmelig almindelig udbredt ⁷². Amtsbeskrivelserne for de jyske amter er i almindelighed ældre end for øernes og er derfor ikke direkte sammenlignelige med disse. De oplyser, at begge former

for brak var så godt som ukendte i Jylland i 1820'erne og 1830'erne. Beskrivelserne over Thisted og Skanderborg amter, som udgaves i begyndelsen af 1840'erne, oplyser, at ren brak i de seneste år var blevet indført en del steder, dog langt fra almindeligt ⁷³. Går man til rapportererne af 1841, så finder man, at amtmændene i Århus, Skanderborg og Randers amter mener, at braklægningen i den seneste tid har bredt sig, men nogen angivelse af, hvor stor spredningen var, gives naturligvis ikke. I Ålborg, Hjørring, Ribe og Ringkøbing siger deres kolleger, at ren brak, i hvert fald helbrak, kun forekom på nogle hovedgårde ⁷⁴.

Det er tidligere sagt, at kløverdyrkning stort set har været almindelig på øerne i 1840'erne. Kartoffeldyrkningen var øget, således at den mange steder endda indgik i markbruget. Vestjylland var på begge områder tydeligt bagefter. Indberetningerne af 1841 og 1847 tyder på, at kløverdyrkning blot forekom sporadisk. Hvad kartofflen angår, skulle man tro, at de sandede jorder skulle have været en opfordring til større dyrkning. En sådan synes dog endnu i begyndelsen af 1840'erne ikke at være kommet i gang. Ganske vist taler amtmændene om, at kartofflen udbredes, men det understreges, at denne plante endnu dyrkes i lille målestok og mest til husbehov (amtmændene i Ribe, Ringkøbing og Viborg). Når det gælder Østjylland, giver materialet ikke samme sikre holdepunkter for en sammenligning. Det er klart, at såvel kløver- som kartoffeldyrkning forekom ret almindeligt i 1840'erne, men om dyrkningen var mindre omfattende end på øerne, er vanskeligt at afgøre ⁷⁵.

Hvad planteavlen angår, kan man faktisk finde et statistisk materiale, der måske bedre end disse beskrivende kilder kan danne grundlag for en sammenligning, nemlig udsædsstatistikken fra 1838. Dette år indsamledes gennem den da nyoprettede Tabelværkskommission fra landsoggenes præster og byernes magistrater oplysninger om forskellige forhold i landbruget, bl. a. jordernes tilsåning ⁷⁶. For den periode, der her behandles, findes desværre ingen ældre oplysninger af samme type til en sammenligning. Den nærmest foregående statistik af denne art stammer fra 1782, da Rentekammeret indkrævede oplysninger fra landets grever og baroner om forholdet mellem rug, byg og havre ⁷⁷. Spørgsmålet gjaldt altså her kun de tre vigtigste kornsorter – noget som måske i sig selv er et vidnesbyrd om datidens landbrugs ensidighed. Hvad man kan få ud af dette materiale, er først og fremmest det, at dyrkningen af korn dominerede på Lolland-Falster, Møn og i Præstø amts sydlige dele (proportioner som 1/7 rug, 1/7 havre og 5/7 byg, hvori dog hvede og vikker synes indregnet, nævnes). Derimod var rug og havre i store dele af Jylland de vigtigste kornsorter, og én af disse to kornsorter optog gerne halvdelen af jorden eller mere. I de øvrige dele af landet var forholdet – omend ganske

givet skiftende – mere ligeligt. Kun for Lolland–Falster, Møn og det sydlige Sjælland nævnes, at der ved siden af disse kornsorter forekom en mere omfattende dyrkning af hvede og ærter.

I rapporterne af 1838 skulle der gives oplysninger ikke blot om forholdet mellem de tre hovedkornsorter, men også om, hvilke kvantiteter af disse og andre vækster der var anvendt. Det påhvilede præsterne og magistraterne at indhente sådanne oplysninger fra hver landbruger i by og på land. En på dette grundlag opbygget statistik kan givetvis ikke være nøjagtig; det er et forhold, som Tabelværkskommissionen selv er ganske klar over⁷⁸. Ofte var bønderne, når de skulle give oplysninger, yderst mistænksomme og frygtede, at det kunne dreje sig om forberedelser til et nyt skattepålæg. Særlig når det gælder oplysningerne om høstudbyttet, må svarene betegnes som særdeles upålidelige. En præst meddeler således, at det udbytte, sognets bønder har opgivet overfor ham, kunne variere mellem 1 og 10 fold⁷⁹. Selv når det gælder udsæden kan man have mistanke om, at tallene er alt for lavt satte. I denne sammenhæng er kvantiteterne dog ikke af så stor interesse, derimod mere de indbyrdes forhold mellem de forskellige vækster. På dette punkt er risikoen for bevidste forvanskninger mindre. De skulle i så fald være opstået på den måde, at de mest prisbillige vækster er blevet overdimensionerede, for at indkomsten skulle se så lille ud som muligt. Man har dog svært ved at tro, at dette skulle være sket i større omfang i én landsdel end i en anden. Viser derfor tallene en decideret større andel for en vækst i én del af landet end i en anden, så er dette forhold, der næppe kan være uden selvstændig bevisværdi. Det er dog en selvfølge, at tallene langtfra er så nøjagtige, som de ser ud. De kan kun siges at afspejle visse tendenser i visse landsdele. For at gøre det lettere at sammenligne tallene, er de procentvise forhold mellem væksterne, således som tabelværket angiver dem, anført. Grundlaget for de beregnede forhold udgøres af antallet af udsåede tønder. Den eneste undtagelse er kløver, hvor opgivelserne har måttet anføres i lispund. For at lette en sammenligning mellem forskellige landsdele, har Tabelværkskommissionen for denne vækst beregnet udsæden efter antallet af lispund pr. 100 tdr. hartkorn (= jordenhed for jordskatten, inddelt i seks grupper efter jordernes bonitet). Selv dette beregningsgrundlag er fuldt anvendeligt ved en sammenligning mellem landsdelene.

Omstående tabel taler stort set for sig selv og behøver næppe nærmere kommentar. Det skal dog konstateres, at den på de fleste punkter støtter det, amtsbeskrivelserne siger. Særlig bemærkelsesværdigt er det, at andelen af kløver og kartofler gennemgående er højere på øerne end i Jylland, hvilket yderligere understreger, at landbruget på halvøen lå tilbage for det på øerne, bortset fra Bornholm.

Den procentvise fordeling af udsæden i 1838

	Hvede	Rug	Byg	Havre	Boghvede	Ærteplanter	Kartofler	Kløver
Sjælland	2,26	16,98	25,04	21,96	0,15	9,47	24,14	45
Fyn	2,28	23,95	32,51	30,52	1,89	2,86	5,99	59
Møn	11,58	16,44	26,04	14,54	0,01	21,80	9,59	36
Lolland	17,11	11,00	33,56	17,09	0,04	14,71	6,49	67
Falster	12,64	14,98	27,76	18,75	—	21,11	4,76	45
Langeland . .	7,41	18,31	21,93	26,42	0,06	3,70	22,17	86
Jylland	0,40	23,83	20,63	41,34	2,58	2,00	9,22	17
Bornholm . . .	0,98	9,39	21,64	41,21	0,04	13,43	13,31	19

Fordelingen amtsvis på Sjælland og i Jylland

København . .	1,18	16,71	23,33	25,21	0,06	11,05	22,46	42
Frederiksborg	0,44	18,03	15,20	22,34	1,18	4,34	39,47	47
Holbæk	1,21	17,74	29,65	17,95	0,19	8,86	24,40	44
Sorø	3,00	16,03	27,96	19,32	0,18	10,83	22,68	43
Præstø	7,34	16,04	29,08	24,77	0,13	14,73	7,71	52
Vejle	1,16	20,30	20,74	41,79	4,72	1,42	9,87	27
Skanderborg .	0,42	23,27	18,86	40,90	4,68	1,41	10,46	25
Randers	0,61	22,74	21,04	40,95	3,62	3,22	7,82	15
Århus	1,24	16,95	28,72	36,87	0,69	5,77	9,76	30
Ålborg	0,08	23,94	20,64	41,46	0,25	1,56	12,07	9
Thisted	0,09	13,89	28,71	42,09	—	6,50	8,72	26
Hjørring	0,13	29,79	21,34	39,18	0,04	0,80	8,72	15
Viborg	0,11	23,65	14,71	51,25	1,94	0,33	8,01	10
Ringkøbing	0,21	29,15	18,88	41,05	1,39	0,06	9,26	23
Ribe	0,10	35,35	16,97	30,01	9,70	0,08	7,79	4

Kilde: Statistisk tabelværk, V, s. IX-XI.

Disse forskelle i udviklingstakt mellem Jylland og øerne har sikkert sin nærmeste forklaring i geografiske forhold. De for store deles vedkommende dårligere jorder, de længere afstande såvel inden for landsdelen som til større afsætningsmarkeder som København og de nordtyske byer, må have virket konserverende på de mere primitive, ekstensive driftsformer. Hertil bidrog sikkert også stærkt den særlige jyske form for kreaturhold, studeopdrættet – som vel igen også var betinget af geografiske forhold. Ganske vist spillede studene ikke overalt samme rolle. Vigtigst var studeholdet i de magrere dele af halvøen. Jordbund og klima egnede sig her dårligt for korndyrkning og foderproduktion, og afstandene var så store, at afsætningen af produkter som korn med datidens kommunikationsmidler voldte store vanskeligheder, ligesom mejeridriften også klarede sig bedre dér, hvor gårdene lå tættere. Det lønnede sig derfor bedst, at man indstillede sig på studeopdræt, dels fordi studene tog til takke med magrere kost, dels fordi de så at sige transporterede sig selv til

afsætningsmarkederne. I de østlige dele af Jylland, hvor afstandene var mindre, jorderne bedre og planteavlen mere differentieret, kunne malkekvæg derimod spille en større rolle. Amtsbeskrivelserne siger, at man på mange større gårde ved denne tid var begyndt at gå over til mælkeproduktion, fordi dette gav jævner og mere sikre indtægter. At den ene halvdel var malkekvæg, den anden »ungkvæg eller tillæg, for det meste stude«, var ifølge Dalgas' beskrivelse over Vejle amt et almindeligt forhold i Østjylland⁸⁰. Efter alt at dømme fandtes der her dog endnu mange bondegårde og også hovedgårde, der hovedsagelig fik deres indtægt fra kvægopdræt. Fremgangsmåden var i almindelighed den, at man på de mindre gårde, både i øst og i vest, holdt studene eller kvierne til 2-3-årsalderen. Derefter solgtes de enten direkte til marsken i Hertugdømmerne eller til de større gårde i nærheden for dér at fodres videre til okser, dvs. til de var blevet 4-5 år gamle. Disse solgtes siden videre til Holsten og de nordtyske byer eller til København og dens omegn⁸¹.

Selv om opdrættet ikke længere var lige dominerende i alle dele af Jylland, var det uden tvivl overalt betydningsfuldt, og det var noget særegent netop for denne landsdel. På øerne var kreaturopdrættet, skønt det var ret uensartet i forskellige egne, af en anden karakter. På de lerede jorder i Præstø amt og på Lolland-Falster spillede det i det hele taget en underordnet rolle. Her var korndyrkningen det vigtigste, og kreaturer holdt man mest af hensyn til gødningsbehovet. I Københavns nærhed havde der udviklet sig særlige former for kreaturhold, baseret på hovedstadens forsyningsbehov. Nærmest byen var det først og fremmest indrettet med henblik på hovedstadens mælkeforsyning. Løbekøer, drægtige køer, indkøbtes fra Fyn eller Jylland og beholdtes i nogle få år, så længe de gav rigeligt med mælk. Uden for dette område lå ét, hvor man koncentrerede sig om hovedstadens forsyning med kød. Man opfødte her kalve, okser og stude – de to sidstnævnte kategorier hovedsagelig indkøbt fra Jylland – til slagtning. I de egne af Sjælland, der lå fjernere fra København, samt på Langeland og Fyn var mælkeproduktion til fremstilling af smør og ost det vigtigste. Den kreaturhandel, der forekom, bestod hovedsagelig i salg af drægtige køer til Københavns mælkeforsyningsområde og kalve til kødforsyningsområdet. Opdræt af stude spillede en meget underordnet rolle⁸².

Den form for fodring, der anvendtes ved malkekvæg og kvæg, som opfødtes til slagtning, synes at have adskilt sig fra den, der anvendtes ved opdræt. Man må jo betænke, at de førstnævnte kategorier stort set var stationære, mens de opdrættede stude senere skulle transportere sig selv over ofte store afstande til de markeder, hvor de afsattes. De førstnævnte gav størst udbytte, når de fodredes med et fedt og saftigt foder. Stude og okser skulle derimod være hårdføre og vant til at gå lange strækninger. Hos dem var fedme

ingen absolut kvalitet, snarere en belastning. Det oplyses således, at de holstenske opkøbere ikke ville have dyr, der var blevet fodret med kartofler, fordi de da ikke kunne tåle den lange vandring til Hertugdømmerne eller endnu fjernere egne⁸³. Desuden hævdedes det, at studene egnede sig bedre til kraftig opfodring til slagting, når de var vokset op under mere knappe forhold. Den magrere fodring og den frie græsning havde måske på denne måde ligefrem en særlig plads at udfylde i denne form for kreaturopdræt⁸⁴. I hvert fald kan der ikke have foreligget de samme incitamenter til indførelse af foderplanter, som ved mælkeproduktion eller opfodring af slagtekvæg. Når dyrene undervejs til afsætningsmarkederne tabte det meste af den fedme, de havde vundet ved bedre fodring, kunne denne næppe give erstatning for de meromkostninger, man fik ved forbedringer af driften og indførelse af foderplanter. Først i forbindelse med en øget indstilling på mælkeproduktion eller en væsentlig forbedring af transportvejene, som gjorde de lange vandringer mindre besværlige eller overflødige, kunne indførelse af disse planter betale sig.

2. Kreaturhold, driftsformer og brændevinsbrænding

I en svensk doktordisputats er det blevet påvist, at der forelå en meget nær forbindelse mellem brændevinsbrænding og et primitivt landbrug⁸⁵. Baggrunden herfor var den ensidige korndyrkning og den dermed forbundne mangel på godt vinterfoder. Eftersom man ikke havde nogen foderplantedyrkning, havde man næsten blot halm og enghø til sin rådighed. Det sidstnævnte var i og for sig godt, men mængden indskrænkedes i reglen derved, at man på grund af mangel på foder blev tvunget til at holde dyrene ude for længe om efteråret og til at slippe dem for tidligt ud om foråret. Derved afgræssedes engen til den bare jord, og græsset nåede sjældent at vokse sig tilstrækkelig kraftigt. Som følge heraf blev også høhøsten ringe, især der, hvor engområderne var små, og vinterfoderet kom for størstedelen til at bestå af halm. Dette var naturligvis en mager og ensidig kost, som måtte suppleres. Dette gjaldt især for den senere del af vinteren og foråret, da foderet begyndte at slippe op, og dyrene var trætte af den triste kost. På grund af den ensidige korndyrkning var der dog kun små muligheder for at supplere denne. Ved siden af det rene nødfoder, fandtes der stort set blot korn.

At anvende det rene brødkorn til kreaturfoder, uden at få anden nytte af det, var imidlertid noget, som var mange af den tids bønder imod. Beholdningerne af denne vare kunne jo være knappe nok endda. Derimod var der et andet fodermiddel, som man i almindelighed langt bedre kunne tænke sig, nemlig bærmælk eller mæsk, biproduktet fra brændevinsbrændingen. Man mente

nemlig ikke, at kornets næringsværdi forringedes ved brændingen, men at det snarere var omvendt. Desuden havde mæsken den fordel frem for kornet, at man med hjælp af den bedre kunne udnytte den store mængde halm. Når denne dyppedes i drank, ville dyrene nemlig, mente man, meget hellere æde den, end tilfældet ellers var. Mæskfodringen var derfor så at sige »det extensive jordbrukets sätt att låta boskapssötseln dra nytta av den större halmtillgången«. Herved kom hensynet til kvægholdet til at blive en meget væsentlig motivering for den i Sverige almindeligt tilladte brændevinsbrænding til husbehov på landet. Selv tilhængere af afholdsbevægelsen måtte erkende, at mæskfodringen var så nødvendig for det datidige landbrug, at man ikke uden at anvise andre veje til forbedring af fodringen af husdyr kunne forsøge at indskrænke den ⁸⁵.

En sammenhæng mellem primitivt landbrug og brændevinsbrænding, som i Sverige, forelå også i Danmark. Det gav sig udtryk dels i smugbrænderiet på landet, dels i en ofte heftig agitation mod byernes privilegier. Baggrunden var naturligvis hér som i Sverige vanskelighederne med at skaffe godt vinterfoder. Mæsken ansås også her for at kunne være til stor nytte. Med udgangspunkt i denne opfattelse stod den gældende lovgivning naturligvis som en stor hindring for landbrugets sande interesser.

Som tidligere påpeget synes smugbrændingen i 1700-tallet at have været udbredt over hele landet, også på øerne. På denne tid mødte byernes privilegier på erhvervet også kraftig modstand hos mange af de ledende landmænd på Sjælland, Fyn og Lolland-Falster. Dette fremgår af en række betænkninger, som Rentekammeret i året 1772 indhentede fra et stort antal proprietærer, baroner og grever. Man havde nemlig nogle år tidligere forsøgt sig med bortforpagtede brænderier på landet. Disse skulle gennem opsyn med landområderne, håbede man, bedre end købstæderne kunne bekæmpe smugbrændingen. Forsøget mislykkedes imidlertid skammeligt, og man overvejede nu, om man igen skulle indskrænke rettigheden til købstæderne, eller om man skulle imødekomme bøndernes ønsker og tillade brænderi til husbehov på landet i visse efterårs- og forårmåneder (nov.–dec. og marts–maj) ⁸⁶.

I de indsendte betænkninger fremføres mange af de argumenter, der også forekom i den tilsvarende svenske debat. Forvalter Hansen på Valdemars Slot mente f. eks., »at kreaturet ved den måde at behandle kornet på, ulige bedre kan underholdes, og køerne, især ved spølet [den tyndere del af mæsken] ulige bedre malkes end ifald bonden i påkommende fodertrang måtte nødes til at føde kreaturerne ved det bare korn«. På en anden gård, Holmegård i Sorø amt, mente forvalteren, at mæsken af en tønne korn endda var bedre for dyrene end to tønner rent korn. C. D. Reventlow på Christianssæde på Lolland

var af den opfattelse, at brændevinsbrænding i forårsmånederne, da der indtrådte foderknaphed, var af stor nytte for den gode økonom, men han stillede sig af frygt for uorden og drukkenskab afvisende til en almindelig frigivelse. En lignende stilling indtog en anden kendt godsejer i tiden, nemlig grev Moltke på Bregentved. Forvalteren på Gisselfeld Slot havde derimod ingen betænkeligheder, men gjorde sig til talsmand for følgende synspunkter: »Da fodret går op, kornet almindelig er kostbar og græsset endnu mangler, ja, behøver at spares til bedre fremvækst, kan forskaffes usigelig nytte, når samme ikke for tidlig afgnaves så godt som indtil den bare jord, som forvolder i de fleste åringer, at græsvæksten hæmmes og bliver til intet for den hele sommer«. Hjælpe midlet mod dette onde skulle være brændevinsbrændingen, som derfor burde være almindelig tilladt på landet.

Betænkningernes fremhævelse af husdyrfodringen som en hovedmotivering for kravet om fri brændevinsbrænding til husbehov på landet, skal her sikkert, som i Sverige, ses på baggrund af datidens driftsformer. I 1772 var trevangsbruget og dets modifikationer endnu almindeligt på øerne. Det karakteristiske for dette var jo netop den ensidige korndyrkning. Kløver og andre foderplanter var endnu meget lidt udbredte, og dyrenes vinterfoder bestod for størstedelen af halm. Som alternativ eller supplement til dette henviser betænkningerne karakteristisk nok næsten alene til korn, kornaffald og mæsk. Mange af de adspurgte godsejere og forvaltere, som tilhørte de ledende landbrugere, satte mæsken højest blandt disse foderemner. Man mente, at den gav bedre næring, og frem for alt, at den ansporede dyrene til at æde mere af den tørre halm. Derved kunne der spares både på høfoder til dyrene og på brødkorn til menneskene. Når man havde en så høj opfattelse af mæskens værdi, var fordelene jo åbenbar: kornet blev gennem brændingen blot bedre som foder, og som tak for besværet fik man brændevinen næsten gratis, i stedet for at betale den i dyre domme hos købmanden. Det, der kostede, var redskaber, brændsel og arbejdskraft. Den sidstnævnte satte man ikke så højt, især ikke eftersom brændingen foregik i den senere del af vinteren, da man havde tid til sådanne »hjemmepuslerier«. Redskaberne behøvede heller ikke at blive så dyre. I nødsfald kunne man lave sig et apparat af et bryggerkar, et trælæg, et par gamle bøssepiber og en udtjent tjæretønde.

Åbenbart har der også på øerne i ældre tid været interesse for gennem hjemmebrænding til husbehov at tilgodese mæskefodringen. Især synes det dog at have været i Jylland, at denne sag var af betydning, og når man kommer frem til begyndelsen af 1800-tallet er interessen for hjemmebrænderiet overvejende koncentreret til denne landsdel – samt til Bornholm, men her havde man jo allerede den rettighed, man andre steder så hedt eftertragede, og der-

for havde man dér ikke særlig grund til at gøre et nummer ud af det. Den særlig store jyske interesse fik mange udtryk. Således passer det jo godt med, at smugbrændingen her havde sin uden sammenligning største udbredelse. Karakteristisk er det også, at det hovedsagelig var jyske amtmænd, herredsfogder og præster, der indleverede betænkninger til den i året 1824 nedsatte brændekommission – der jo havde som sin særlige opgave at undersøge behovet for fri brændevinsbrænding til husbehov på landet⁸⁷. Tendensen var den samme i de af Landhusholdningsselskabet udgivne amtsbeskrivelser. Syv af disse, der behandlede jyske amter, plæderede for en fri hjemmebrænding til husbehov på landet, mens dette på øerne blot gjaldt beskrivelserne over Svendborg og Holbæk amter⁸⁸. Man kan også pege på, at hele den række af kampskrifter inden for dette emne, der udkom i 1830'erne, stammede fra Jylland⁸⁹. Endnu i slutningen af 1830'erne og i begyndelsen af 1840'erne nærede man i denne landsdel stor interesse for sagen. Dette genspejles bl. a. i debatterne i stænderforsamlingerne. Mens diskussionen i Roskilde mest gjaldt selve beskatningsformen, drejede den sig i Viborg under de tre første sessioner først og fremmest om spørgsmålet vedrørende fri brændevinsbrænding til husbehov eller ikke. Først i 1840'erne synes interessen for denne at være begyndt at kølnes, og debatterne begyndte nu her som i Roskilde at dreje sig om, hvilken form for beskatning man skulle have, og hvor høj den skulle være⁹⁰.

Det fremførte bør ikke opfattes således, at der ikke længere skulle findes fortalere for landbrænding på øerne. Det gjorde der – endda fremstående fortalere. I betænkninger af 1817 og 1818 stod således stiftamtmanden på Sjælland og amtmanden i Frederiksborg amt som fortalere for, at man mod en forhøjelse af landskatten skulle tillade hjemmebrænderi på landet. Stiftamtmand Cederfeld de Simonsen på Fyn havde en lignende opfattelse, selv om han mente, at landbrændingen burde koncentrereres til visse større anlæg i stedet for at tillades hver bonde⁹¹. Som det senere skal vises, plæderede også flere fremtrædende landbrugsreformatorer på øerne for en friere brændevinsbrænding på landet – dog med delvis andre motiveringer. Til trods herfor kan der ikke herske nogen tvivl om, at den uden sammenligning største praktiske interesse for brændevinsbrændingen på landet var knyttet til den jyske halvø. Dette skyldtes ikke, at man her havde en særlig karaktertype, eller at man var særlig lidt ædruelige. Det hang snarere sammen med den agrare udvikling, der i det foregående afsnit blev nærmere belyst. På øerne var man tidligere gået over til at benytte mere rigtige driftsformer, og frem for alt havde kløverdyrkingen her fået en helt anden udbredelse. Dette må være en af de vigtigste forklaringer på, at interessen for denne sag her ikke længere var så stor. I Jylland derimod havde udviklingen stået mere stille. Man fastholdt længere den

gamle udtærende og ensidige korndyrkning, som gav halm til vinterfoder. Der- til kom et forhold, som sikkert altid har gjort hjemmebrænderiet mere magt- påliggende i Jylland end på øerne, nemlig en anderledes indretning af land- bruget. Først og fremmest spillede handelen med korn i store dele af Jylland en ret ringe rolle sammenlignet med den på øerne. Kreaturholdet var hoved- sagen, og korndyrkningen var i stor udstrækning underordnet dette. Det korn, der ikke blev brugt i husholdningen, anvendtes ofte til kreaturfoder ⁹². Det kan ikke undre, at man da også ville have ret til selv at brænde brændevin af dette korn. Derved blev det jo, ifølge gængse opfattelser, blot bedre som foder. Karakteristisk for indstillingen er en betænkning fra 1824, hvor det hed, at bonden gennem brændingen *sparer* det meget korn, »hvorved han nødes til at røgte de kreaturer, der står til salg, hvis han vil vente, at prangerne skal købe dem af ham« ⁹³. Det hævdedes desuden, at mæsken var særlig anvendelig til kreaturopfødning – den form for kreaturhold, der endnu var noget specielt for store dele af Jylland. Særlig ved den såkaldte fedning før dyrenes salg skulle mæsken være et godt foder ⁹⁴. Det kan have sin interesse at sammenligne dette med forholdene i Sverige. Her forelå uden tvivl en sådan forbindelse mellem brændevinsbrænding og kreaturhold. De områder, hvor man var indstillet på kreaturopdræt, var også i Sverige hovedområderne for brændevinsbrændingen på landet ⁹⁵.

Disse agrare motiveringer vendte stadig tilbage i den jyske agitation. Særlig nyttigt, ja, endda nødvendigt, anså man hjemmebrænderiet for at være i det vestjyske landbrug. I »de skarpe egne« var der, fremhævede man, mangel på engarealer til græsning og indhøstning af hø. I hedeegnene fandtes sådanne egentlig kun langs med vandløbene. En stor del af sommerens føde måtte dy- rene derfor hente på heder og i kær. Om vinteren bestod foderet mest af kærhø, lyng og den stride halm, som man fik af den store mængde rug og havre. Under disse nøjsomme kår var opfodring med mæsk næsten nødvendig, mente man ⁹⁶. Dette fremhævedes stærkt bl. a. i et skrift om brændevinsbræn- dingen i Vestjylland, skrevet af en præst i disse egne ⁹⁷. Uden dette hjælpe- middel kunne bønder ikke, mente han, holde deres husdyr »i mådelig stand, men som oftest inden foråret er de forarmede og forsultede, ja, rejsefærdige og krepere; men ved spøl, om de end ikke derved kunne forøge deres besæt- ning, kunne de dog holde den i tålelig stand«. På lignende måde fremhævedes det af en komité, som 1836 nedsattes af den jyske stænderforsamling til at undersøge spørgsmålet, at brændevinsbrændingen i disse vestlige egne var me- get betydningsfuld. »I de egne«, hed det, »hvor engene er få og små, under- tiden ingen, og hvor der næsten ikke avles andet end stivt rugfoder på marken, fordi jorderne er mindre skikkede for andre kornarter, der giver bedre foder,

og endnu mindre for dyrkning af foderurter, er det af stor vigtighed for beboerne at kunne have et middel i brændevinsspølen at forbedre foderet med, fornemmelig om foråret på den tid, da lam og grise fødes, på hvilken tid der i disse egne både haves lidet foder, og dette foruden at være stivt og tørt af naturen er blevet endnu mere tørt af at henligge i laden om vinteren«⁹⁸.

Kreaturhold havde man jo i ældre tid aldrig blot som et mål i sig selv. Det gav ikke blot indtægter i form af kød, smør og lignende, men havde desuden den mindst lige så vigtige funktion, at det gav gødning til bondens jorder. Dette fremhævedes også som et vigtigt punkt i debatten om brændevinsbrændingen. Så længe kreaturerne om sommeren for det meste fik lov at græsse frit, kunne den nødvendige gødning stort set kun samles om vinteren, da kreaturerne stod på stald. Dette var imidlertid ud fra et fodersynspunkt den dårligste årstid, særlig så længe man ikke dyrkede foderplanter. Opføringen med mæsk kunne da betyde ganske meget. I den udstrækning den, som man mente, stimulerede dyrene til at konsumere større mængder halm, øgedes jo gødningsmængden. Man mente, at dette kunne have en betydelig indflydelse på landbrugets effektivitet. Dette var så at sige en mulighed for, inden for de gamle brugsformers ramme, at skabe en successiv forbedring. Gennem brændingen kunne man opfodre kreaturerne bedre og holde dem i længere tid på stalden. Deraf fulgte en større mængde gødning, hvilket forøgede den årlige produktion af korn – hvorved man kunne fodre dyrene endnu bedre osv. På den måde gik udviklingen, påstodes det, »i et stedse voksende kredsløb«⁹⁹. Med henvisning til udenlandske autoriteter hævdedes det endda et sted, at dette var en bedre anvendelse for kornet end direkte salg. Salg indebar, at intet førtes tilbage til jorden »istedet for at det til brændevin forbrugte giver jorden lige så meget og måske mere tilbage, end det har trukket ud af den«¹⁰⁰.

Byernes privilegier stod naturligvis ud fra dette synspunkt som en udsugning af landbruget og som en hindring for dets forbedring. Privilegierne indebar jo, i den udstrækning de respekteredes, at bønderne blev tvunget til at køre deres korn til byen og derved afhænde et gødningstilskud, som snarest burde være kommet den jord til gode, der havde produceret kornet. Selv dette argument havde naturligvis særlig betydning for Vestjylland, hvor afstandene var store, og hvor jorderne var magre og krævede meget tilskud af næring – og hvor vanskelighederne med at få et sådant tilskud var større end i de mere frugtbare landsdele. Det understregedes også, at den gødning, som byerne takket være brænderierne fik, ikke udnyttedes tilstrækkeligt, og at dette var sløseri med et af landets vigtigste produkter. »Allerede inden købstadporten nås«, hed det i en ytring i den jyske stænderforsamling 1836, »må man passere en række af møddinger, der hensigtsmæssigt nok er opstillede som skilt for hvad

der kan huses indenfor. Af dette ingenlunde poetiske, men fuldkommen med virkeligheden overensstemmende afrids af købstædernes fysiognomi, der i så henseende ganske ligner hinanden, kunne da uden tvivl uddrages adskillige velgrundede indvendinger imod den sætning, at købstæderne er brændevinsbrænderiernes rette hjem¹⁰¹.

Forbindelsen mellem et tilbagestående landbrug og hjemmebrænderiet fremhævedes naturligvis ikke af dem, der forsvarede dette og ville have det frigivet. Dette havde jo næppe gavnet deres sag. At der forelå en sådan sammenhæng understreges af modstanderne. »Det er,« hed det f. eks. i en artikel i Tidskrift for landøkonomi, »en åbenbar fordom og et soleklart bevis på ussel landøkonomi, at landmanden behøver drank til at føde sine kreaturer om foråret¹⁰². Kun så længe, man holdt fast ved den ensidige korndyrkning, kunne den være af nogen betydning. Det samme blev udtalt i et par betænkninger fra Bornholm. Det fremhævedes her, at mæsken i det landbrug, som sædvanligvis forekom på øen, spillede en ret stor økonomisk rolle, og at man ville bringe bønderne i store vanskeligheder, om man pludselig fratog dem deres ret til hjemmebrænding. Dette beroede imidlertid på det bornholmske landbrugs tilbageståenhed, som medførte, at halmopfodring af dyrene var så dominerende. Kunne man derimod lære bønderne bedre markinddeling, større planmæssighed og mere dyrkning af fodervækster, så ville behovet for mæskopfodring helt forsvinde¹⁰³. Et andet udtryk for den opfattelse, at hjemmebrændingen var nært forbundet med det primitive landbrug, og at den i dette spillede en ret stor rolle, finder man i kommitteret i Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet Peter Thonnings betænkning til kommissionen af 1824. Han understregede i modsætning til bureaukrater som Stemann og Møsting, at det var meget vanskeligt med magt at bekæmpe det jyske smugbrænderi. Det var alt for nært forbundet med bondelandbrugets hele drift og økonomi i denne landsdel. Thonnings recept på, hvordan man skulle komme til rette med den ulovlige brænding i Jylland, var derfor, at man i stedet for at bruge magt skulle forsøge at lede landsdelens landbrug ind på nye veje. Det kunne ifølge ham ske derved, at skatterne eftergaves for jord, som var udlagt med kartofler, og at de kraftigt reduceredes på jord, der var tilsæt med kløver, lucerne, vikker og lignende¹⁰⁴.

Man skulle synes, at mæskopfodringens forbindelse med det primitive landbrug skulle have medført, at forkæmperne for de nye driftsmetoder var mindre interesserede i, at der gaves større frihed til at brænde brændevin på landet. Dette var dog ikke tilfældet; blandt dem, der talte imod købstadprivilegierne og for brændevinsbrænding på landet, finder man fremtrædende landbrugsreformatorer som Begtrup, Dalgas, Fjelstrup, Rønne og Drewsen. Forklaringen

Et af de tidsskrifter, hvor landbrugets forhold ivrigt diskuteredes, var det af Landhusholdnings-selskabets sekretær I. C. Hald udgivne »Nye landøkonomiske tidender«, fra 1831 udgivet under den nuværende titel »Tidsskrift for landøkonomi«. Det havde i 1820'erne som slutvignet dette billede med motiver fra landbruget: gården, den pløjede mark, svingploven, harven, oxen og vædderen.

herpå er naturligvis ikke den, at de gør sig solidariske med det tilbagestående landbrug. Den ligger i stedet deri, at de af rent ideologiske – fysiokratiske eller liberale – grunde ønskede den størst mulige frihed, især for landbruget. De mente også, skønt ud fra andre forudsætninger, at landbrænderiet kunne have fordele for landbruget, også selv om dette blev drevet efter de mest moderne principper. Mæsken behøvede jo ikke nødvendigvis – det viste jo byernes store brænderistalde – at være værdiløs, fordi man også dyrkede foderplanter. J. C. Drewsen, vekseldriftens førende talsmand i Danmark, havde således den opfattelse, at »dranken må have betydelig virkning ej blot på bedre fodring af landmandens kvæg, men også som midlet, hvorved en større besætning kan holdes, da ved den bliver muligt at opfodre en mængde halm, der ellers ikke kunne benyttes: gødningen forøges og forbedres i forhold til den højere og bedre fedede besætning, der ved hjælp af dranken kan holdes, og gødningen er, uden anden transport end fra grunden og til ageren, på det sted hvor den, til det heles fordel hensigtsmæssigere end på købstadjorder, der snarere behøver kalk og mergel, anvendes. Hvor gødningen i egenskab og mængde endelig forøges, er avlsbruget stedse fremskridende og hvor brænderi drives med kraft på landet, kan denne ikke udeblive. Mangel af gødning er den største hindring

for rå og øde jorders opdyrkning, men ved siden af et brænderi kan den landmand, der har sådanne, gøre sikker regning på at have dem i hånd«¹⁰⁵.

Det var dog ikke et hvilket som helst småbrænderi, der ifølge Drewsen – og også Dalgas – kunne fremkalde disse fordele. Hjemmebrændingen medførte efter deres opfattelse et sløseri med korn, og den mæsk, man fik derved, var kvantitativt så ubetydelig, at den alene kunne tjene til at narre dårlig halm i kreaturerne. Dette kunne blot være til nogen nytte i et dårligt landbrug. Mæsken kunne, mente Drewsen og Dalgas, kun være til nogen mærkbar fordel i storbrænderier, hvor der holdtes større kreaturbesætninger. Af disse store landbrænderier kunne alle landbrugere, også de mindre, have nytte. De fik et nærmere liggende afsætningssted for deres produkter, og de skulle også ved behov kunne købe mæsk eller gødning – i stedet for som det hidtil ofte havde været tilfældet, at køre langt til nærmeste by og derfra hente mæsk og gødning til landbruget.

Dalgas og Drewsen var fortalere for de store brænderier på landet; Rønne, Fjelstrup og Begtrup var derimod mere forstående over for bøndernes ønske om hjemmebænding og mente, at også den gav fordele i form af øget mængde foder og mindre tidsspild på transporter til byerne. En fælles hovedmotivering for disse foregangsmænd inden for landbruget var det også, at landbrændingen ansås for virksomt at kunne bidrage til at udbrede den tilbagestående kartoffel dyrkning. For flere af dem var dette vel endda det afgørende motiv.

Kartofflen er jo som bekendt en tung og ret omfangsrig vare. Dette var i begyndelsen af forrige århundrede et stort problem og en alvorlig hindring for dyrkningen af den. Med den tids kommunikationsmidler var det kostbart at transportere den. Omkostningerne for én eller nogle miles kørsel kunne ifølge Drewsen medføre en tredobling af kartofflens pris. Dette indebar enten, at bonden fik for lav en pris i forhold til transportvanskelighederne, eller at prisen blev så høj, at kartofflen ikke kunne anvendes med økonomisk fordel i brænderierne i købstaden. Dertil kom, at kartofflen krævede stor lagerplads, og det var vanskeligere og dyrere at skaffe en sådan i byen end på landet. Endnu et moment, det er værd at bemærke, er, at kartoffelbrændingen krævede mere brændsel end kornbrændingen. I købstæderne havde man ganske vist lettere adgang til stenkul, men tørv og brændved synes endnu i århundredets første årtier at have spillet en stor rolle i byernes brændselsforsyning¹⁰⁶. Så omfangsrige varer som disse var det også kostbart at transportere, og det var sikkert yderst rimeligt at argumentere for, at industrier, der var så brændselskrævende som kartoffelbrænderier, skulle forlægges til steder, hvor man havde en nærliggende og rigelig adgang til brændsel, dvs. i nærheden af skovområder eller mosestrækninger.

Alt dette spillede en stor rolle i argumentationen for, at købstædernes privilegier skulle ophæves. Sagen var den, at bønderne havde meget vanskeligt ved at indse, at kartofflen kunne gøre nytte som andet end menneskeføde. Det var frem for alt vanskeligt at få dem til at forstå, at den var et anvendeligt kreaturfoder. Man mente meget ofte, at den var unaturlig føde for dyrene. Denne opfattelse var naturligvis en meget vanskelig hindring for vekseldriftens indførelse. Hvis bønderne ikke direkte ville anvende kartofflen som foder, fandtes der jo næppe andre muligheder for at give den større udbredelse, end at gøre den til en salgbar vare. I udlandet, frem for alt i Preussen, havde det vist sig, at brænderierne udgjorde et meget stort afsætningsmarked for kartofflen. Forudsætningen var imidlertid, at disse brænderier lå på landet, således at transporterne ikke blev så lange. Lå de derimod, som i Danmark, i købstæderne, kunne blot de nærmeste omgivelser omkring disse blive producenter. Dette gjaldt ganske særligt under konjunkturedgangens lave kornpriser, idet transporten da ikke behøvede at være lang, førend det blev dyrere at anvende kartofler end korn. Placeringen på landet – hvad enten denne nu skete i form af større brænderier eller i form af hjemmebrænderier til husbehov – havde også den fordel, at kartoflerne ad indirekte vej kunne blive accepteret som kreaturfoder. Når de omskabtes til mæsk, som bonden fra gammel tid kendte, kunne det nemlig tænkes, at de lettere blev accepteret. Hertil kom også det praktiske forhold, at kartoflerne i rå form ikke er så godt et foder, og at de derfor først helst skal koges eller ligefrem mæskes. Det kunne da hævdes, at det var mere rationelt at fuldende processen og derved få indtægter af brændevinen, samtidig med, at man fik foder til kreaturerne i form af mæsk¹⁰⁷.

De økonomiske fordele både for private landbrugere og for landet som helhed beregnedes at kunne blive meget store. J. C. Drewsen foretog således en beregning, ifølge hvilken en brændevinsbrændende landbruger, der høstede 1000 tdr. kartofler, skulle kunne tjene lige så mange rigsdaler på den brændevin, han producerede. Ikke mindre vigtigt var det, at han gennem kartoffelmæsken sattes i stand til at fodre sine kreaturer bedre, hvilket gav ham bedre gødning. En stor økonomisk gevinst var det også, at han gennem brændingen sattes i stand til at drive et rigtigt vekselsbrug. Alt dette indebar naturligvis store fordele for den private landbruger, men fordelene ville ikke, mente Drewsen, blive mindre for staten som helhed. Brændevinen kunne produceres billigere, samtidig med at flere landbrugere blev rigere og kunne investere mere i deres jorder. Den gennem brændevinsbrændingen øgede kartoffeldyrkning ville i alminnelighed forbedre jorderne, hvorved også kornafgrøderne ville øges. Desuden kunne man tage med i beregningen, at der behøvedes mindre dyrkningsareal for at fremstille samme mængde brændevin, når man anvendte kar-

tofler i stedet for korn. Dette gjaldt ganske særligt, eftersom de kunne dyrkes i den tidligere uudnyttede brakmark. Den brændevin, man kunne få af en tønde land kartofler, kunne, ifølge Drewsen, anslås til 1600–2400 liter, mens det samme areal med hvede blot kunne give 800–900 liter. Egentlig burde man dog, mente han, betragte kartoffelbrændevinen som en ren gevinst, eftersom den fremstilledes af produkterne fra de tidligere helt ubenyttede brakmarker¹⁰⁸.

Også argumenter som disse kunne siges at have særlig gyldighed for det magre Vestjylland. Her var lange transporter af kartofler jo endnu mere umulige end andre steder i landet. De sandede jorder egnede sig dog i og for sig godt til kartofler, og de trængte også i høj grad til det gødningstilskud, som disse kunne give. Modstanden mod at anvende kartofler som foder var dog her om muligt endnu større end andre steder. Derfor var en fri brændevinsbrænding i disse egne nødvendig for landbrugets fremskridt. Ingen kunne jo vente, blev det sagt, »at hedebonden vil lægge vind på kartoffelavl, når han ej har brug for dem, og dette har han ikke i store kvantiteter, undtagen ved brænderiet. Blev nu brænderiernes anlæg tilladt, da ville ét eneste stort brænderi i få år kunne forvandle en hede på flere hundrede tdr. land til frugtbar mark«¹⁰⁹.

Med forskellige motiveringer kunne altså repræsentanter for det mest ekstensive og det mest intensive landbrug hævde, at brændevinsbrænding på landet kunne være af stor betydning for kreaturholdet og dermed for landbruget som helhed. Modstanderne mod en liberalisering hævdede, at disse fordele var illusoriske. De mente, at de mængder mæsk, der kunne blive tale om ved et almindeligt bondebrug, var for små til at spille en virkelig rolle. De tvivlede også på, at brændevinsbrænding på landet ville fremskynde kartoffelavl. Hvorfor havde den i så fald ikke bredt sig i Jylland og på Bornholm, hvor bønderne i lange tider selv havde brændt deres brændevin? Flere mente endda, at brændevinsbrænding på landet i stedet for at fremskynde forbedringer inden for landbruget snarere var en hindring for sådanne. Mæskeopfodringen kunne nemlig få bønderne til at tro, at de ikke behøvede at dyrke foderplanter. Etatsråd Thonning, der skrev en af de mest udførlige og indsigtfulde betænkninger til brænderikommissionen af 1824, mente således, at brændevinsbrændingen til husbehov på landet bandt bønderne til et tilbagestående landbrug, og at den, »fordi den så nøje er indviklet i hans hele økonomi, er en væsentlig og medvirkende årsag til den smugbrændende bondes fattigdom: man bestyrkes heri, når man erindrer sig den usle tilstand, hvori den øvrige bondestand i Danmark var, da dette uvæsen herskede der: og når man ser, at fattigdom og smugbrænding er næsten uadskilligen forbundne«¹¹⁰.

Forbindelsen mellem hjemmebrænderi til husbehov og et primitivt landbrug har sikkert indvirket på smugbrændingens udvikling og debatten om brændevinsbrændingen. At det første begyndte at forsvinde i 1840'erne, hang nok delvis sammen med indtrædende forbedringer i det jyske landbrug. De højere kornpriser gjorde det mere lønnende at sælge kornet i stedet for at anvende det hjemme. Samtidig er sikkert dyrkningen af foderplanter øget, hvortil bl. a. øgede økonomiske ressourcer og større indsigt har bidraget. Dette har vel medvirket til at mindske behovet for mæsk som kreaturfoder. Hånd i hånd med denne udvikling gik den tekniske udvikling inden for brænderierhvervet. Det fremvoksende fabriksbrænderi – som igen også havde sin baggrund i de stigende landbrugspriser og den på grund af disse øgede omsætning af landbrugsprodukter – gjorde hjemmebrænderiet stadig mindre lønnende.

3. Brænderierne og byernes kreaturhold

Man kunne måske mene, at en diskussion som den, der blev gengivet i det foregående afsnit, er ret kuriøs og betydningsløs. Dette kan måske også være rigtigt, for såvidt som den er interessant mere på grund af det billede, den giver af det datidige landbrug, end på grund af mæskens virkelige økonomiske betydning for landet som helhed. Dette indebærer imidlertid ikke, at mæsken ikke kunne have en stor og betragtelig værdi for private personer og enkelte områders landbrug. Hvad der her kommer i betragtning, er naturligvis først og fremmest købstædernes brænderier. Der kan være grund til at se lidt nærmere på, hvad disse betød for byernes kreaturhold og agerbrug. Dette kan give en bedre forståelse af den ofte bitre strid om brænderirettigheden, der førtes mellem land og by, samtidig med at det giver et lille billede af livet i byerne i begyndelsen af forrige århundrede.

Ifølge merkantilistisk teori skulle jo landbrug høre landet til, mens byerne skulle hellige sig forædlingen af råvarerne. Dette arbejdsdelingsideal svarede dog i ganske ringe grad til virkeligheden. Der blev drevet en betydelig håndværksvirksomhed på landet og et ikke ubetydeligt landbrug i byerne og på deres jorder. De danske købstæder havde i 1838 et samlet landbrugsareal på 94.996 tdr. land, som for størstedelens vedkommende blev dyrket af byernes borgere. En by som Viborg havde jorder omfattende 9.669 tdr. land, Roskilde 3.276 tdr. land. Syv byer havde områder på 2-3000 tdr. land, 22 på 1-2000 og 34 havde under 1000 tdr. land¹¹¹. Agerbrug forekom endda på selve byernes mark, dvs. inden for told- og konsumtionsgrænserne. Et ekstremt eksempel herpå udgjorde Skagen, hvor der ikke engang fandtes en gade, men blot en vej fra møllen ned til stranden. I denne vej udmundede biveje fra husene. De var på det nærmeste gangstier, og de er, siger en redegørelse, »be-

standig forandring underkastede, og navnlig i det egentlige Skagen kunne de ved de åbne pladers brug til korn ofte tilintetgøres for en stor del af året ¹¹². Skagen var en yderlighed, men i mindre målestok kunne sådant sikkert forekomme også i andre småbyer. I Statistisk tabelværk, hvor disse tal offentliggjordes, måtte man således bringe følgende kommentar om byernes størrelse: »Det store areal, som enkelte købstæder, f. eks. Fredericia og Viborg, har, hidrører derfra, at betydelige marker ligger inden for deres grænse« ¹¹³.

Borgerne i byerne holdt også et betydeligt antal husdyr. Kreaturtællingen i 1838 meddeler følgende om antallet på land og i by: ¹¹⁴

Antallet af kreaturer, heste, får og svin i Danmark, febr. 1838:

	Køer	Heste	Stude	Ungdyr til opdræt	Svin	Får
Land	545.001	254.449	67.600	200.825	149.207	1.150.495
By	18.094	12.372	1.494	1.161	8.392	14.049

Også tallene for de forskellige købstæder bringes. Nogle eksempler skal gengives her:

	Køer	Heste	Stude	Ungdyr til opdræt	Svin	Får
København	1.435	2.777	3	3	739	45
Roskilde	170	413	130	4	200	144
Odense	781	670	13	26	651	175
Svendborg	479	148	2	19	227	30
Vejle	319	168	223	22	0	295
Århus	434	688	24	0	112	11
Ålborg	340	232	13	12	0	101
Viborg	469	180	20	56	30	600

Kreaturtællingens tal må sikkert betragtes som minimumstal, selv om dette måske gælder i mindre grad for købstæderne end for landet, eftersom oplysningerne er givet af magistraterne, som p.g.r.a. renholdelse og lignende var tvunget til at have en vis kontrol med kreaturstaldene. At tallene er minimumstal, hindrer ikke, at de kan give en endda ganske god opfattelse af, hvilken størrelsesorden byernes kreaturbestand havde.

I købstadlandbruget spillede brændevinsbrænderne ofte en ganske vigtig rolle. Gennem deres mæsk sattes de i stand til at holde betydelige besætninger af frem for alt malkekøer, stude og grise. Antallet af dyr i de enkelte besæt-

ninger afhang naturligvis af brænderiernes størrelse, og det er naturligt, at de gennemgående var mindre ved århundredets begyndelse. Begtrup opgiver da, at den største brænderistald i hovedstaden havde 30 køer¹¹⁵. Fra samme tid findes ikke meget andet materiale til en sammenligning. Derimod findes der fra året 1777 en fortegnelse over 150 af byens 300 brændevinsbrændere, opgjort af renholdelseskontoret i byen. Ifølge denne lå gennemsnittet på 2-3 køer. Det højeste noterede antal var ni. Det må dog understreges, at denne fortegnelse kun omfatter omkring halvdelen af Københavns brændevinsbrændere¹¹⁶.

I og med at brænderierne blev større, blev kreaturbesætningerne det også. I regnskaber og andet materiale fra 1840'erne møder man meget betydelige stalde hos udøvere af brænderierhvervet. En brændevinsbrænder i Kolding solgte således i året 1840 nitten stude, tre køer, to tyre og 36 svin¹¹⁷. En kollega i Helsingør, J. L. Tvede, afhændede i perioden marts 1851-marts 1852 52 stude og en ko, samtidig med, at han mod betaling fedede et betydeligt antal kreaturer for to af byens slagtere¹¹⁸. Samme brænderi har for årene 1854-63 udarbejdet en »Oversigt over produkt, udbytte og virksomhed«. Denne giver bedre end salgsbogen et overblik over kreaturholdets rolle i foretagendets økonomi. I året 1854 omsattes ifølge dette regnskab 22 køer og 82 stude. Sammenlagt havde dette dampbrænderi i årets løb haft 22 forskellige køer og 102 stude i stalden¹¹⁹. Af en lignende størrelsesorden synes kreaturbesætningen i købmand Monbergs brænderi i Horsens at have været. Ifølge beskrivelsen over Skanderborg amt holdt man her 60 kreaturer¹²⁰. Ejendommeligt nok har det ikke været muligt at finde sådanne eksakte opgivelser for København for netop denne periode. Derimod kan man i politidirektørens arkiv fra 1866 finde en nøje opgørelse for alle kreaturstalde i byen. På dette tidspunkt finder man normalt 20-30 køer i hovedstadens brænderier. Variationerne er dog store. Den mindste brænderistald var på seks køer, og den største på 54. Omkring en trediedel af brænderierne havde ikke egen stald. Hvorvidt dette beror på, at de ikke var i drift, eller på, at de solgte deres bærme til andre, angives ikke¹²¹.

I og for sig var det jo ikke noget usædvanligt, at borgere af et hvilket som helst erhverv havde et eller et par kreaturer, svin eller får. Dette gjaldt især i de mindre byer med forholdsvis store jorder. Ser man på byernes kreaturbestand som helhed, kan der imidlertid næppe herske tvivl om, at brændevinsbrænderne eller de, der syslede med brændevinsbrænderi, havde det største antal. Mest fremtrædende var dette vel i København, hvor det ringe jordareal i forhold til antallet af borgere gjorde det umuligt for de fleste selv at have kreaturer. Disse synes hovedsagelig at have været hos dem, der gennem deres

næringsudøvelse fik biprodukter til foder til dyrene, dvs. hos møllere, bagere, bryggere, men frem for alt brændevinsbrændere ¹²².

Desværre synes det at være umuligt, netop for de 50 år, det her drejer sig om, at nå frem til eksakte tal for fordelingen. Det fremhæves dog i alle beskrivelser fra tiden, at brændevinsbrænderne ejer den største del af byens kreaturbestand. Dette er således tilfældet for Begtrupps og Callisens skildringer fra århundredets begyndelse og i doktor Hornemanns beskrivelse af mælkehandelen fra 1850'erne ¹²³. Disse fremstillinger fremhæver også, at brænderiernes betydning ikke alene kan måles ved størrelsen af deres egne stalde. Brændevinsbrænderne solgte, som tidligere nævnt, en hel del mæsk til bønder i byens omegn. De solgte den også til kreaturejende borgere i byen eller på *Broerne*, dvs. i forstæderne. Ifølge Hornemanns fremstilling i lægetidsskriftet Hygiejniske meddelelser og betragtninger for 1858 var der uden for de gamle bygrænser hos de såkaldte mælkehandlere vokset betydelige kostalde op, og de fik for en stor del deres foder fra brænderierne ¹²⁴.

Går man en smule uden for den tidsperiode, der her behandles, nemlig til årene 1777 og 1866, kan man få en temmelig god statistisk støtte for de oplysninger, man finder i beskrivelserne. Fra det førstnævnte år findes der bevaret talmateriale fra hovedstadens renholdelsesvæsen, som kontrolleredes af politiet. I en betænkning fra renholdelseskontoret til politidirektøren siges det, at vognmændene, som skulle sørge for byens renholdelse, ifølge kontorets fortegnelser skulle køre gødning ud fra ca. 800 køer. Foruden disse fandtes der imidlertid, siges det i betænkningen, de stalde, hvor ejerne med egen hest og vogn sørgede for borttransporten. I tilslutning til dette findes vedføjet en liste »over de brændevinsbrændere, som aldeles ikke begære udførsel, og efter en under 23. dec. 1772 passeret forretning da holdt så mange køer, som for enhver findes anført«. Fortegnelsen omfatter 157 af byens ca. 300 brændevinsbrændere, og de opgiver, at de tilsammen har 468 køer. Andre erhvervsgrupper end brændevinsbrænderne nævnes ikke i listen, hvilket sandsynligvis beror på, at der ikke fandtes andre kvægbesiddere, der selv sørgede for gødningens bortkørsel ¹²⁵.

Renovationskonterets tal tyder altså på, at byens samlede kreaturbestand i 1770'erne udgjordes af 1200-1300 køer. Ca. 500 af disse har med sikkerhed tilhørt brændevinsbrændere. Højest sandsynligt har andelen dog været større, eftersom tallet kun dækker de 157 næringsudøvere, der selv sørgede for renovationen fra staldene. Et mere rigtigt billede af forholdene får man måske, om man sammenligner med oplysninger, som man finder i brændevinsbrænderlavets egen protokol fra 1780. Ifølge denne skulle medlemmerne det år have haft 620 køer på stald ¹²⁶. Sammenligningen kunne da antyde, at brændevins-

brænderne i deres stalde har haft omkring halvdelen af byens køer. Hertil må dog, som tidligere påpeget, også lægges de kreaturer, som andre erhvervsgrupper ejede, men som de fodrede med mæsk, der købtes i brænderierne.

Fra tiden 1800-50 findes som nævnt ingen anvendelige statistiske oplysninger. Begtrup, Callisen og Statistisk tabelværk bringer nogle tal på totaltallet af kreaturer, hvilket de tre kilder opgiver henholdsvis som 2000, 1800 og 1435¹²⁷. Som det ses, er opgivelserne ganske svingende. I sammenhængen her er de også af mindre interesse, idet de ikke siger noget om kreaturbestandens fordeling på de forskellige erhvervsgrupper.

En virkelig pålidelig statistik over hovedstadens kreaturbestand kommer først i 1866, fra og med hvilket år politikæsenet begyndte at føre nøje kontrol med alle stalde i byen. Af materialet, Journaler over skadelige næringsbrug, får man et meget detaljeret billede, såvel totaltal som fordeling på erhverv. Ifølge fortegnelserne fandtes der i det nævnte år 234 stalde i byen og 2.240 køer. Af disse ejedes 1.451 stk. af 65 brændevinsbrændere i byen og på Broerne. De øvrige 789 køer ejedes af andre borgere, hvoraf værtshusholdere og høkere var særlig fremtrædende. Man kan sikkert regne med, at en stor del af de sidstnævnte var sådanne, der ifølge Hornemanns oplysninger fra 1858 hentede mæsk til foder i brænderierne¹²⁸.

De bedste statistiske oplysninger fra hovedstaden går altså ud på, at brændevinsbrænderne i deres stalde havde omtrent $\frac{2}{3}$ af kreaturbestanden i byen. Desværre stammer tallene fra et tidspunkt, da byen var i en meget stærk vækst, og fra en tid, der ligger noget uden for den, der her behandles. Til trods herfor er det vel forsvarligt at benytte dem for i det mindste at give et fingerpeg om størrelsen af brænderiernes kreaturhold.

Hvad landets øvrige byer angår, er talmaterialet, således som det plejer at være tilfældet, mere usikkert og mere sporadisk. Her og der finder man små notater, der i det mindste kan nævnes for at give en antydning. Således rapporterede magistraten i Vejle til tabelværkskommissionen i 1838, at byen havde 319 køer samt ved brænderierne 221 stude og køer¹²⁹. Begtrup bringer for Odenses vedkommende den oplysning, at man i de ca. 60 brænderier skulle have holdt 400 kreaturer og 120 svin på stald¹³⁰. I sin beskrivelse over Svendborg amt siger C. Dalgas om Svendborg købstad, at agerbruget her betragtedes som en biting, men at der ikke desto mindre »ved hjælp af brænderierne« holdes 600 køer foruden tyre og kalve samt omkring 150 heste¹³¹. En lignende oplysning findes fra 1827 i en tidligere nævnt artikel i Handels- og industritidende om industriens tilstand i Randers; det hedder, at der i byens 49 brænderier skulle være holdt »473 til 500 kvæghoveder foruden svin og fjerkkreaturer«¹³².

Tallene er, forekommer det, sammenlignet med dem, der findes for København, forholdsvis høje. De bør nok heller ikke tages alt for bogstaveligt. Det, der angives, er højst sandsynligt, når man ser bort fra Vejle, hvor brænderikreaturer regnes for sig, samt muligvis Odense, størrelsen på byernes samlede kreaturbestand. Tallene er derfor snarest et udtryk for, at brænderierne ansås for at være af betydning for hele købstadens landbrug. Mæsken fra brænderierne er sikkert her, ligesom i hovedstaden, blevet solgt også til andre kreaturejere i byen. Derved er brænderierne kommet til at stå som en hovedforudsætning for byens samlede kreaturhold. I mange af de små byer, i hvert fald i Jylland, synes det desuden at have forholdt sig således, at næsten hver husholdning havde en lille brændevinskedel og dermed også mæsk til husets ko og gris¹³³.

I en betænkning, der blev indsendt til amtmanden i Vejle i 1817, gav magistraten i Kolding en næsten rørende motivering for, at byerne skulle have lov at beholde deres privilegier på brændevinsbrænding. Det hed, at »når det antages af statsstyrelsen at være vigtigt, at der i staterne er indrettet købstæder, hvor statsborgerne bor nærmere ved hinanden og i større samling«, så bør disse sikres næringer, som giver dem eksistensmuligheder, ja, endda »fødemidler in natura« uden at tage for meget plads¹³⁴. Denne tankegang à la Holbergs »Den politiske kandestøber« giver i al sin troskyldighed en antydning af et alvorligt problem for det kreaturhold, som man i købstæderne åbenbart anså for nødvendigt. Det var mangelen på græsningsarealer, der stod i et nogenlunde forhold til det store antal heste og køer, man i regelen holdt.

Begtrup giver i en af sine landsdelsbeskrivelser en skildring af de vanskeligheder, dette kunne skabe. I august måned, siger han, plejer der ikke at være meget tilbage af græsse af på byens jorder. »De, som hverken brygger eller brænder, og ikke kan få mask eller bærm tilkøbs af købmanden, må lade deres kvæg forhungre på den magre græsning hele høstens tid, og man ser ofte i vore små købstæder kvæget om sommeren gå op og ned af gaderne og brøle af sult«¹³⁵. Det samme, som der her siges om sommerfodringen, har sikkert også været gældende for vinterfodringen. Om man ser bort fra de købstæder, der med en lille befolkning og store arealer nærmest lignede almindelige landsbyer, kan købstadjorderne ikke i sig selv have givet hø og halm i tilstrækkelige mængder. Ganske vist forekom der herudover et ikke ubetydeligt indkøb af foder fra det omliggende bondeland. Man bør dog betænke, at hø og halm er omfangsrige varer, både når det gælder transport og opbevaring. Med dårlige kommunikationsmidler og kostbare lagerpladser må det, især i de store byer, have været vanskeligt og kostbart at skaffe foder i de mængder, der var nødvendige til de forholdsvis store besætninger.

Det er klart, at mæsken under disse forhold var en mulighed for købstæ-

dernes landbrug. Den var jo nær for hånden og fyldte lidt, bl. a. fordi tilgangen kontinuerligt kunne tilpasses efter behovet. Som foder synes den heller ikke at have været helt betydningsløs. Ifølge Begtrup kunne den, der brændte én tønde brændevin om dagen, alene på mæsk, uden hjælp af rent korn, fodre 48 stude eller køer om året. Han opgiver endvidere, at brænderikøerne med hensyn til mælkeproduktion hørte til de mest ydende. De skulle ifølge ham have givet mindst 10–12 liter mælk om dagen, mens det normale ellers ville have været 7–8 liter. Han mener dog, at brænderimælken var tyndere og dårligere end rigtig landmælk. I København anses brændevinsbrændernes mælk, oplyser han, for at være den dårligste, »da efter bærmøllekøerne giver rigelig mælk, men den er tynd og har smag derefter«. Som foderemne for stude og svin til slagting skulle mæsken have været særlig anvendelig og den skulle have givet en usædvanlig fedme og vægt, således at brænderistude betales med meget høje priser ¹³⁶.

Begtrups i flere henseender høje vurdering af mæsken som foder kan sammenlignes med den, doktor Hornemann giver ca. 50 år senere. Det interessante er, at Hornemann, som i de fleste henseender er meget kritisk mod brænderiernes kreaturhold, faktisk støtter Begtrups oplysninger om foderværdien. Ligesom Begtrup mener Hornemann, at dyrene ved hjælp af mæsken kan nå en meget stor fedme. Derimod betvivler han, at denne forcerede opfedning giver et sundt og godt kød. Han siger også, skønt med den samme tvivl om det sunde deri, at mæsken stimulerer mælkeproduktionen, således at en brænderiko, der fodredes med mæsk, kunne give op til 20 liter om dagen. En velpasset landko kan derimod sjældent, mener han, give mere end gennemsnitligt 6 liter. Hornemann har tilmed en højere vurdering af brænderimælkenes kvalitet. Han siger, at denne i hovedstaden anses for at være den bedste og derfor betales med 1 à 2 skilling mere pr. liter. Denne almindelige vurdering giver han også sin støtte, for så vidt som han siger, at brænderimælken, der af køberen kan hentes »kovarm« på produktionsstedet, er nymalket og mindre udsat for at blive opspædet. Dog mener han, at den ofte meget mangelfulde renlighed i brænderierne gjorde disses mælk sundhedsfarlig ¹³⁷.

Det er ganske naturligt, at mæskfodringens betydning stod i forhold til kreaturernes antal og købstædernes øvrige forsyninger af foder. Størst var den uden tvivl i hovedstaden med dens mange heste og kreaturer. Høet og halmen hér er sikkert i første række anvendt til de førstnævnte, mens dranken først og fremmest synes at være blevet anvendt til de sidstnævnte. Herved kom brænderierne til at udgøre et temmelig vigtigt led i byens levnedsmiddelforsyning. De kom nemlig til at stå for en meget betydelig del af byens forsyning med mælk.

København var i begyndelsen af forrige århundrede en by på ca. 100.000

indbyggere og ved århundredets midte på ca. 130.000¹³⁸. Det at forsyne en så stor by med mælk må på denne tid have stødt på store vanskeligheder. Når transporten fra det omgivende bondeland skulle ske med heste og vogn eller måske med små sejlskuder, kunne en vare, der med datidens manglende køleteknik næppe kunne holdes frisk mere end et døgn, naturligvis ikke hentes over for store afstande. Det synes også at have været således, at hovedstaden havde et mælkeforsyningsområde, der strakte sig 10, højst 20 km uden for bygrænsen¹³⁹. Fra dette begrænsede område skulle der hentes en mælkemængde, der af Hornemann i 1850'erne beregnes til mindst 50.000 pottes daglig¹⁴⁰. Det er givet, at et landbrugsareal af den omtalte størrelse har haft vanskeligheder med ved egen hjælp at holde det antal køer, der her behøvedes, ikke mindst fordi området på grund af hovedstadens store transportbehov også var tvunget til at holde et usædvanligt stort antal heste. Vanskelighederne var naturligvis særlig store, så længe man ikke havde en mere omfattende dyrkning af foderplanter, som kunne tillade en sådan kreaturkoncentration.

På grund af denne transportgeografiske situation kom brænderierne til at blive af særlig vigtighed for byens mælkeforsyning. Hornemann beregner, at de 1964 køer, byen skulle have haft på hans tid, har svaret for næsten halvdelen af den mælk, der solgtes. Han regner med, at de fleste af disse køer fik deres foder fra brænderierne, og at disse altså skulle have stået for næsten halvdelen af al den mælk, hovedstaden forbrugte. Beregningen er naturligvis meget usikker, men den er ikke urimelig, især ikke om man også medregner det, brænderierne kom til at betyde ved deres salg af mæsk til bønderne. Ifølge Begtrup var dette salg, som også Hornemann og amtsbeskrivelserne nævner, af særlig betydning for bønderne på Amager. Disse skulle sammen med bønderne i Gentofte nord for København have været de største leverandører af mælk. De manglede imidlertid tilstrækkelige græsningsarealer til deres dyr. Derfor var det nødvendigt for dem at købe mæsk af brænderierne eller af bryggerne – mest dog af de førstnævnte – til at strække foderet med. Forholdet gjaldt dog ikke blot for Amager; Begtrup fortæller, at en såkaldt mæskegrube til bærmælk fandtes ved alle gårde i Københavns omegn. Han mener, at disse ikke ville have kunnet holde så store kreaturbesætninger, som de gjorde, hvis ikke de havde haft mulighed for forøgelse og forbedring af foderet¹⁴¹.

De københavnske brænderiers kreaturhold var, ligesom næsten alt andet kreaturhold i mælkeforsyningsområdet, helt indrettet på og specialiseret efter mælkeproduktion. Drægtige køer indkøbtes af koprangere, der førte sådanne til byen. Brænderierne, der havde foder nok, holdt for det meste den store og mælkerige holstenske race. Køerne havde man kun så længe, de gav rigeligt med mælk, dvs. 6-9 måneder. Derefter solgtes de til slagteren, således som for

Hver morgen kom bønderne fra Københavns omegn ind til den store by med mælk.

Mellem de »karakteristiske figurer«, kobberstikkeren G. L. Lahde omkring 1830 tegnede »efter naturen« til sin bog om »Københavns klædedragter eller Det daglige liv i hovedstaden« er også denne unge Amagerbonde der kommer ridende til byen med trækar med mælk på hestens ryg.

det meste også de kalve, kørerne havde født. Hvis koen blev solgt på det rette tidspunkt, kunne indtægterne ved salget nå op på eller overstige indkøbsprisen, således at mælken stort set var en nettogevinst. En opfødning af kalve, således som det almindeligvis skete i andre landbrug, forekom ikke. Man synes heller ikke at have lagt vægt på opfødning af slagtekvæg. En specialisering med henblik på mælkeproduktion gav den uden sammenligning største indtægt¹⁴².

Som tidligere nævnt havde brænderimælken den fordel, at den kunne hentes nymalket på produktionsstedet. Derved havde man jo en vis garanti for, at

den mælk, man fik, var frisk. Landmælken kunne derimod blot transporteres ind til byen om morgenen, og den mælk, man da medførte, var for en stor del fra den foregående dag. Ofte kom den også til køberen via mange hænder, hvorved den, i en tid, da man ikke havde madvarekontrol, løb en stor risiko for at blive fortyndet eller på anden måde forfalsket. Hornemann opgiver således, at det i sommertiden var meget almindeligt, at landmælken tilsattes soda og potaske for at den kunne holde sig. Desuden var transporten ikke altid så heldig. Mælken blev kørt i små trætønder, »lukkede ved en med en klud omsvøbt trætold, samt i dårlige skvulpene vogne, der som oftest på hjemturen ager mæg- eller bærmætønder fra stalden«¹⁴³.

Når landmælken tydeligvis ofte behandlede således, er det måske ikke så mærkeligt, at brænderimælken af mange ansås for at være bedre og betaltes med en pris, der var én eller et par skilling højere pr. liter. Hvad renhed angår, så var den imidlertid om muligt endnu værre end landmælken. Brænderistaldene i hovedstaden synes jo at have været noget af det trangeste og mest snavsede, man kunne finde. De arme køer stod ofte sammenpakkede i trange, fugtige og yderst mørke kælderrum, således at de knap havde plads til at ligge¹⁴⁴. Hornemann hævder at have fundet en stald, der blot bestod af et skur, hvor det eneste lys var de lysstriber, der kom fra de mange sprækker i væggene¹⁴⁵. Rengøringen var ofte elendig, og køerne måtte nu og da stå i gødning til midt på benene. Med sådanne forhold forekommer det at være ganske troværdigt, når Hornemann giver følgende beskrivelse af brænderimælken: »Vist er det, at brændevisbrændernes mælk ofte både lugter og smager noget aparte af kostalden eller af noget lignende, og ligeledes ved henstand kan afsætte et skident, slimet bundfald«¹⁴⁵. En sådan mælk måtte jo senere, da de hygiejniske krav sattes højere, få et dårligt ry, og det er næppe mærkeligt, at man fandt det nødvendigt at stille byernes kreaturstalde under sundhedspolitiets kontrol.

I provinsbyerne har mælkeforsyningen ikke voldt de samme problemer som i hovedstaden. Befolkningskoncentrationen var væsentlig mindre og købstad-jordene gerne relativt større. Det blev derved lettere at få mælk fra landet, og lettere for borgerne selv at holde ko til egen husholdning. Naturligvis gjaldt dette i højere grad, jo mindre byerne var. I de største af dem har forholdene sikkert lignet dem i København, således at en større omsætning af mælk var nødvendig. Jo mindre købstæderne var, jo mere har deres økonomiske liv sikkert mindet om de almindelige landsbyers, dvs. borgerne levede i større udstrækning af landbrug, og de var i højere grad selvforsynende med landbrugsprodukter, herunder også mælk¹⁴⁶.

Brænderiernes kreaturhold skulle naturligvis tilpasses disse forskellige for-

hold. I de største provinsbyer var brænderierne sandsynligvis stadig af betydning som forhandlere af mælk. I de mindste byer derimod, især de jyske, er brænderiernes kreaturhold blevet præget af den større agrare selvforsyning. De mange hjemmebrænderier, man her finder, har sikkert ofte måttet tjene som et supplement til borgernes landbrug på omtrent samme måde, som smugbrændingen har gjort det for de jyske bønder. Som helhed betragtet kendetegnedes dog kreaturholdet i provinsbyernes brænderier af, at det i første række var indstillet på opfødning af slagtekvæg, dvs. stude og svin. Dette var i hvert fald tilfældet for de noget større brænderier, der ikke blot var en del af en agrar selvforsyningsøkonomi i købstaden ¹⁴⁷. Den økonomiske fordel ved dette kunne være ganske betydelig. Som tidligere nævnt synes mæsken at have været ganske velegnet til brug ved forceret opfødning af kvæg. Dertil kom, at denne opfødning kunne finde sted på et tidspunkt, da der var mangel på andet foder, dvs. sent på vinteren og om foråret. På disse tidspunkter synes det at have været temmelig vanskeligt for forbrugerne at få fersk kød. Priserne på dette steg nemlig, i hvert fald visse år, kraftigt om vinteren og om foråret. I hvert fald var dette tilfældet i København, hvor prissvingningerne i nogen grad kan følges i de af magistraten fastsatte kødtakster. Således lå i tidsrummet 1830-33 kødpriserne i tiden fra januar til sensommeren omtrent en fjerdedel højere end i slagtemånedens november. Som eksempel kan det nævnes, at den 12. nov. 1831 kostede oksekød af ringere kvalitet 7 mark pr. pd., den 9. juni 1832 var prisen 12 mark pr. pd. ¹⁴⁸.

Der er næppe grund til at tro, at sådanne svingninger i kødpriserne ikke skulle være forekommet også i andre byer. Eftersom prismaterialet fra disse er langt mere sporadisk og usikkert, er det ganske vist vanskeligt at bevise dette, men et par noteringer, som er fundet i det gennemgåede materiale, giver dog en vis støtte for antagelsen. I de Fortegnelser over priserne på korn- og fedevare i kongerigets købstæder 1827-30, der findes i Rentekammerets arkiv, og som højst sandsynligt bygger på rapporter fra byfogder og magistrater, findes således et par noteringer på fersk flæsk i Roskilde 1827. Prisen på dette skulle i januar have ligget på 1 rdl. 64 sk. og i marts på 2 rd. 34 sk. pr. pd. ¹⁴⁹. En lignende oplysning fra Ålborg 1802 siger, at prisen på ferskt flæsk til hen i oktober lå på 8-10 mark, men at det i løbet af denne måned sank til 3-4 mark ¹⁵⁰.

G. Begtrup oplyser i sin beskrivelse over Sjælland, at han har kendt en brændevinsbrænder i Roskilde, som i efteråret 1800 købte en stud for 30 rdl. og fodrede den indtil april måned, da han solgte den for 140 rdl., dvs. med en fortjeneste på 110 rdl. ¹⁵¹. Når man tænker på, at dyrene åbenbart blev fodret godt, når de fodredes med mæsk, og når man tænker på de prisstig-

ninger, der forekom, behøver dette ikke at være usandsynligt, selv om fortjenesten var usædvanlig stor. Under alle omstændigheder kan der ikke herske tvivl om, at kreaturhandelen, ligesom mælkehandelen, i de større byer kunne give gode fortjenester og ofte betød meget i en brændevinsbrænders økonomi. I en betænkning til kommissionen af 1824 siger chefen for det nørre-jyske toldvæsen, Claus Wilhelm Hornemann, endda, at brændevinsbrænderne brændte lige så meget af hensyn til kreaturerne som for at producere brændevin. Dette gjaldt i det mindste, mente han, i de kriseår, der da rådede¹⁵². I den tidligere nævnte Helsingør-brændevinsbrænder J. L. Tvedes regnskaber kan man finde uomtvistelige beviser for, at kreaturholdet økonomisk kunne betyde temmelig meget. Som nævnt omsatte denne brændevinsbrænder i året 1854 ikke mindre end 22 køer og 82 stude. Bruttoindtægten af hele hans kreaturhold udgjorde 13.000 rdl. for slagtedyrene og 790 rdl. for mælk. I det samme år solgte han brændevin for 40.000 rdl. Nettoindtægten fremgår ikke klart af regnskaberne, men for kreaturholdet beløb den sig til lidt mere end 6.000 rdl., hvis man ikke medregner udgifter til stald og tjenestefolk og betragter mæsken som et gratis biprodukt fra brændevinsbrændingen¹⁵³.

Foruden de regnskabsoversigter, hvorfra de ovennævnte tal er hentet, findes der fra J. L. Tvede en salgsbog fra årene 1845-54. I denne kan man næsten i detaljer følge, hvilke former kreaturholdet i et større provinsbrænderi kunne have. I perioden marts 1851-marts 1852 solgte Tvede 52 stude og 1 ko. Dette skete til to af byens slagtere, med hvilke han tydeligvis havde faste forretningsforbindelser. Han solgte til dem også mæsk, som de vel har benyttet til egne kreaturer. Desuden forekom i stor udstrækning den transaktion, at slagterne mod foderløn indsatte kvæg i brænderiet. I månederne oktober-marts holdtes 33 kreaturer på denne måde. Også kortere foderperioder forekom, sandsynligvis som forberedelse til slagtning. Således indsattes 11 kreaturer i oktober-november og 33 om foråret og sommeren blot for i ca. en måneds tid at blive opfodret¹⁵⁴.

Dette var ét eksempel på, hvad der kunne foregå i et brænderi; men formerne kunne naturligvis være helt andre andetsteds. En brændevinsbrænder i Kolding, kaptajn Brandt Høffding, fra hvem der også er bevaret regnskaber, havde således en mere vekslende økonomi. I foråret og sommeren 1840 solgte han 38 stude, to tyre og tre køer; derefter indkøbte han alene svin, som i efteråret og vinteren synes at have givet ham hans eneste indtægter af husdyrhold¹⁵⁵.

Et meget vigtigt biprodukt fra kreaturholdet var jo gødningen. Denne skabte både problemer og fordele for byerne. I København havde man store vanskeligheder med gødningen fra byens stalde. Imellem disse udmærkede især

brænderistaldene sig. Renholdelsesvæsenets korrespondanceprotokoller er fulde af klager og retssager mod brændevinsbrændere, som har skyllet »koskarn og uhumskheder« ud i rendestene og kanaler, og som ved svineri forpestede byens baggårde ¹⁵⁶. Medaljen havde dog ikke blot en bagside, men også en forside, nemlig den, at købstadjorderne og det omliggende bondeland kunne drage nytte af gødningsoverskuddet. De bønder, der stod i nær forbindelse med hovedstaden, dvs. først og fremmest dem, der drev handel med mælk, kunne i byen, og især hos brændevinsbrænderne, hente eller købe gødning til deres jorder.

De, der høstede de største fordele af disse forhold, var Amagerbønderne. Hovedstadens losseplads lå nemlig uden for byporten ved Christianshavn, og her aflæssedes også natrenovationen, dvs. materialet fra stalde og latriner. Takket være disse forsyninger kunne man på Amager endda gøde græsmarkerne, der jo var vigtige for det på denne ø vigtige mejeribrug. I nærheden af lossepladsen kunne der desuden dyrkes betydelige mængder grøntsager, således at Amager herved blev en hovedleverandør af sådanne varer til hovedstaden ¹⁵⁷.

I København dyrkedes der egentlig intet på byens egne jorder. Behovet for foder til de mange dyr gjorde, at de marker, der ikke optoges af forstadsbebyggelse, var påkrævede til græsning (fælledeerne) ¹⁵⁸. Derfor var det først og fremmest bønderne i omegnen, der kunne drage nytte af gødningsoverskuddet. I provinsbyerne, især de mindre, forholdt det sig noget anderledes. I disse fandtes dels såkaldte ejendomsjorder, hvor borgerne ejede egne jordlodder, dels fællesjorder til græsning. På de første forekom et nu og da betydeligt landbrug i form af dyrkning af korn, grøntsager og handelsplanter. Begtrup fremhævede især købmændene som store landbrugere med arealer både af byjorderne og uden for disse ¹⁵⁹. Denne udtalelse finder også støtte i arkivalisk materiale. En protokol fra lodsejerlavet, dvs. lodsejerne, i Helsingør viser, at størstedelen af denne købstads ejendomsjord ejedes af et fåtal personer. Disse bar næsten uden undtagelse erhvervsbetegnelserne købmand eller brygger ¹⁶⁰. Bevarede kort over ejerlodderne i byerne giver samme indtryk. Også de viser, at de største jordlodder i regelen ejedes af personer, der kaldtes købmænd. Blandt disse genkender man ofte navnene på de store købmænd, som Smidt i Holbæk, Kornerup i Roskilde ¹⁶¹. Også i købmændenes egne regnskaber kan man finde spor af deres betydelige landbrug. C. Hage, den store kornhandler i Stege, opfører f. eks. fra høsten 1843 86 tønder hvede, 83 tdr. rug og 136 tdr. byg som værende af »egen avl« ¹⁶². A. W. Andrup, en handelsmand i Lemvig, førte endda en særlig regnskabsbog over sit landbrug. I den førte han regnskab ikke blot for kornavl, men også for en kreaturbesætning, der kunne bestå af f. eks. 11 køer, to kvier, en kalv, 10 får, fem beder og et lam ¹⁶³.

At købmændene på denne måde kraftigere er blevet fremhævet end andre, beror på, at de også ofte havde de største brænderier. En stor sandsynlighed taler da for, at disse har været en god støtte for deres landbrug. Dette fremhævedes også særligt i et skrift, der berørte brænderiernes funktion i byerne. Købmændene var, blev det sagt, næsten altid samtidig landbrugere og brændevinsbrændere. Den sidstnævnte næringsgren fungerede da i høj grad som støtte for den anden¹⁶⁴. Også mindre lodsejere blandt borgerne har sikkert haft fordele af den større gødningstilgang, brænderierne medførte. Dels sattes de jo gennem indkøb af mæsk eller ved et eget mindre brænderi i stand til at holde kreaturer, og dels fandtes der jo gode muligheder for køb af gødning. Ifølge Begtrup var købstadjorderne takket være disse fordele – derimod ikke på grund af bedre driftsformer – af større frugtbarhed og gav større udbytte¹⁶⁵. Dette kan også hente en vis støtte i den teoretiske debat om landbrugets driftsformer. I denne fremhævedes det bl. a. af A. Bloch og i Danmark af C. Olufsen, at de, der gennem nær beliggenhed til brænderier eller større byer havde rigelig adgang til gødning, med fordel kunne benytte sig af mere primitive driftsformer som trevangsbrug og på de allernærmeste jorder endda envangsbrug, og at næringskrævende handelsplanter her bedre kunne dyrkes end på landet¹⁶⁶.

Det er givet, at den fordel, byernes landbrug åbenbart havde af brænderierne, måtte være en torn i øjet på dem, der overfor disse talte bondelandets sag. Det *måtte* være dette, så meget mere som det jo ifølge merkantilistisk teori var således, at byerne skulle arbejde med råvareforædling og ikke med landbrug. »Købmanden, forsåvidt han driver en del af byens jorder, hvilket jo de fleste gør«, klager en stemme, der er kritisk over for byerne, »er herved sat i stand til at opdrive sine jorder til en langt højere kultur end landmanden. Købstadmanden har altså ret til både at være borger og bonde, og bonden skulle ikke have ret til at anvende de samme midler til sin jords forædling som købmanden? Det må dog være statsøkonomien vigtigere, at hele landet bliver godt opdyrket, end at enkelte pletter når en overordentlig høj grad af kultur, mens det øvrige land mangler fornøden kraft«¹⁶⁷.

Denne inkonsekvens i den merkantilistiske teori tog man imidlertid ikke så hårdt på i den modsatte lejr. Da man således i 1794 gav borgerne i Hobro, Mariager og Grenå generel tilladelse til at brænde brændevin, så gjorde man det med præcis det samme argument, som mange jyske bønder anførte for deres krav. Jorderne var her, blev det sagt, så magre og sandede, at vinterfoderet blev for magert til borgernes kreaturer. Derfor måtte man have en generel tilladelse til at brænde brændevin, således at man fik mæsk til dyrene¹⁶⁸.

Også i forskellige betænkninger fra 1800-tallet fremhævedes det, at brænde-

Den bærne, brænderierne ikke selv benyttede til eget kvæghold, blev solgt til bønderne i oplandet. En bærnevogn på en landevej, tegning af Hans Nikolaj Hansen fra 1873, er her gengivet efter Aktieselskabet De Danske Spritfabrikkers beretning og regnskab for 1967.

riernes biprodukter ikke forblev uudnyttede i byerne. Gehejmestatsminister Stemmann understregede således, at gødningen spillede en stor rolle for købstædernes ofte store landbrug. Amtmand Graah og etatsråd Thonning pegede på, at et betydeligt antal køer – Graah anslog tallet til at være 6.400 for hele landet – kunne holdes i byernes brænderier, og at dette i høj grad lettede og billiggjorde dissers mælkeforsyning osv. Åbenbart har man i praksis ikke kunnet trække den skarpe grænse mellem byernes og bondelandets næringsliv, som teorien postulerede ¹⁶⁹.

4. Korndyrkning, kornhandel og brændevinsbrænding

Det er i et tidligere afsnit påpeget, at brændevinsbrændingen i Danmark stod for et kornforbrug, der kan sættes til næsten en halv million tønder. Dette medførte naturligvis, at korndyrkningens og kornhandelens vilkår havde en betydelig indflydelse på denne næringssgren og dermed også på debatten om

den. Hvad der især spillede en rolle, var dels kornets kvalitet, dels vilkårene for dets afsætning. Det sidstnævnte var nok det væsentligste og skal her tilstås mest plads. Der bør dog også siges nogle ord om de problemer, der hang sammen med kvalitetsspørgsmålet.

Som det tidligere er søgt vist, benyttedes der forbavsende langt ned i tiden temmelig primitive driftsmetoder i det danske landbrug. Heraf fulgte gerne, at det korn, man fik, var temmelig dårligt og urent. Når man således ikke benyttede en ordentlig brakbehandling, fik man ikke blot et dårligt udbytte, men markerne blev fulde af ukrudt og blandsæd. Dette kom ofte med ved afhøstningen og gjorde, at kvaliteten tit blev elendig. Bekendt og ofte citeret er jo den undersøgelse, Chr. Olufsen beskriver i sine »Økonomiske annaler«, ifølge hvilken et undersøgt parti rug indeholdt »32 dele rug, svangt og med mel-drøjer, 38 dele hejre, 2 dele havre, 1 del byg, 4 dele klinte, 2 dele hvede, 2 1/2 dele grå og hvide ærter, 1 del vikker, foruden fejeskarn, sand, avner og adskillige arter af græsfrø«¹⁷⁰. Særlig dårligt synes det at have stået til i Jylland. I kornudskrivningskomiteen af 1820 klager man således meget over den dårlige sæd, man får ind, især fra denne landsdel. En undersøgelse af nogle af komiteens kornforråd gav også støtte for rigtigheden i klagerne. I de undersøgte magasiner i Nykøbing på Falster, Nakskov, Kalundborg, Nyborg, Fåborg og Assens vejede hver tønde rug mellem 12 lispund og 12 lispund 4 pund. Anderledes var det i Jylland. Kun i Ålborg-forrådene kom man ud for, at rugtønden holdt eller lidt oversteg den af komiteen fastsatte minimumsvægt: 12 lispund¹⁷¹. I de øvrige jyske magasiner vejede den mindre.

Vanskelighederne med den urene sæd øgedes naturligvis derved, at man længe manglede effektive rensningsmetoder. Endnu i 1841 kunne amtmanden i Ålborg meddele følgende: »Kornvarernes rensning er på et lavt standpunkt: i almindelighed bruges kun skovl og sold: at tørre sæden er ubekendt eller indskrænker sig til gryn og malt til husbehov«. Lignende rapporter fra andre jyske amtmænd på denne tid går ud på omtrent det samme. På øerne stod det formodentlig noget bedre til, men også fra denne del af landet kan man træffe udtalelser som denne (amtmanden i Sorø): »Uagtet flere har skaffet rensmaskiner, er kornrensning ikke almindelig og tørring meget sjælden«¹⁷².

På det tidspunkt, da disse rapporter blev skrevet, havde kornets kvalitet længe, lige siden de store landbrugsreformers tid, været genstand for en livlig debat i landbrugsreformatoriske kredse. Man havde endda måttet kæmpe med det triste faktum, at dansk korn på det engelske marked regnedes til de dårligste kvaliteter¹⁷³. På forskellig måde søgte man derfor at finde midler til at forbedre det korn, der kom ud i handelen. Særlig intensiv blev diskussionen

i 1820'erne, da landbrugskrisen satte ind, og man måtte anstrenge sig endnu mere for at finde afsætning for danske produkter.

Også brændevinsbrændingen sattes i forbindelse med denne diskussion. Et af de vigtigste problemer i kornhandelen var at få bønderne til at føre det bedste korn til købmanden. Det dårligere skulle de enten selv beholde eller lade rense ordentligt før salget. Med datidens primitive tærsk- og rensningsmetoder kunne man dog ikke fraskille avner og lignende så fint fra kornet. Det, man fik tilbage, afharpningskornet, det svangre korn, det agterske korn, som det kaldtes med forskellige navne, udgjorde en blanding af kærner, avner, ukrudtsfrø og andet. Spørgsmålet var da, hvorledes bønderne skulle få mest nytte af dette biprodukt af rensningen, eller af det korn, der af andre grunde var uegnet som handelsvare. Mange hævdede, at netop brændevinsbrænding ville være en indkomstskabende anvendelse for de usælgelige produkter. »Det mindre gode og svangre korn« skulle, som amtmand Føns i Randers sagde, være til ingen nytte for landbrugeren, »når han ej må brænde brændevin. Men når han således anvender det, bringes han til en god indtægt, fornemmelig ved flere kreaturers opdræt og fedning«. En frigivning af brændevinsbrændingen ville altså ifølge denne opfattelse opmuntre bonden til at komme til byen med bedre korn, og det ville bidrage til at forbedre hele landets korneksport. Samtidig ville det indebære, at man på en indkomstskabende måde fik udnyttet også de kvalitativt set ringere produkter i landbruget ¹⁷⁴.

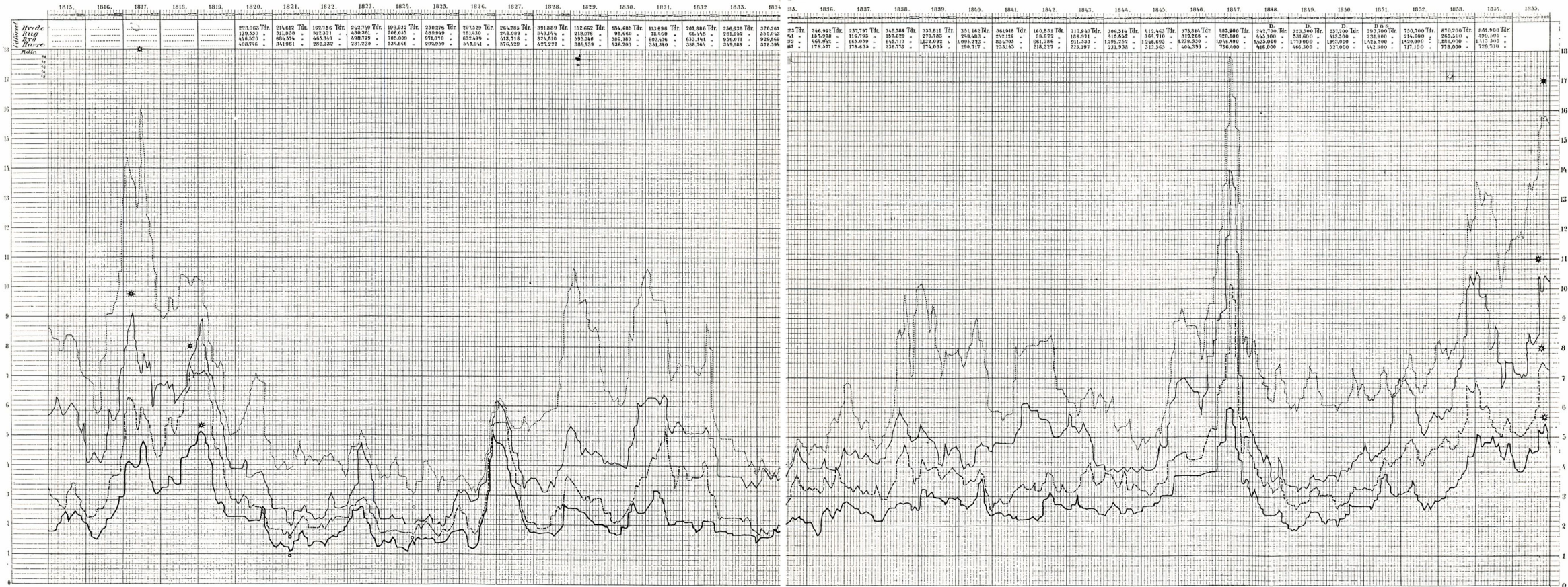
Denne argumentation var dog næppe særlig stærk, og mange kyndige mænd kunne – sikkert med samme ret – gøre sig til talsmænd for den stik modsatte opfattelse: en fri brændevinsbrænding skulle snarere øge end mindske bondens sløseri med kornet, eftersom han vidste, at det urene korn kunne anvendes i brændevinskedlen ¹⁷⁵. Af større reel vægt var derimod de argumenter, der henviste til bøndernes transportvanskeligheder og til afsætningsvilkårene for deres korn.

Afstandene i et tætbebygget land som Danmark er og var naturligvis ikke nær så store som f. eks. i Sverige. På øerne og i Østjylland havde en bonde sjældent længere end 10-20 km til den nærmeste købstad. Kun i de vestlige dele af Jylland blev afstandene mere betragtelige, og for en hedebonde kunne en rejse til staden blive op til 100 km lang frem og tilbage. Heraf bør man dog ikke forledes til at undervurdere de vanskeligheder, de danske bønder, især de jyske, havde at kæmpe med på dette område. Ikke blot afstandene, men også kommunikationsmidlernes kvalitet spiller en rolle, når det drejer sig om at forhindre eller lette transporter. I den sidstnævnte henseende var der meget at ønske bedre selv i Danmark ¹⁷⁶.

KORN-PRISER PAA KJÖBENHAVN. ÆRS FRA 1815 TIL UDGANG 1855.

De betegnede Priser ere Rigsmonet sedde Taler, og Gjennemsnittet for middel til bedste Kjøbmænds Pris i Porten, dedt 1 1/2 Ælfjærterne ere for hele. Monarkiet, hvor ikke er angivet, er som er Danmark alene eller d. S. som er Danmark og søster. De i Landet fra Udlandet indførte Kornvarer ere ikke gjættede Ælfjærterne *

leds ombord, i Bøvriserne, Krudd, er antydte. Rug, Byg, Havre, under, indstillet er angivet. Maanedene og. Priser for Byg er for 2. og 3. samlet. Helt, Gryn, med sig Bødd ere ved Ælfjærten reduceret til de jøskellige. Til er i mærkelige. Sæd den højeste Pris for bedste Korn, den laveste i samme. Prænt.

De stadige udsving i kornpriserne i første halvdel af forrige århundrede illustreres af den københavnske mægler Frederik Hoskjærs diagram over kornpriserne på Københavns børs fra 1815 til udgangen af 1855. Diagrammet er gengivet som bilag til ? Traps Statistisk-topografisk beskrivelse af Danmark, 1860, bd. 1.

I første række gjaldt spørgsmålet naturligvis vejenes tilstand. På dette område var der uden tvivl sket mange forbedringer i 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet. Betydelige strækninger af grus- og skærvebelagte chausséer eller hovedlandeveje blev bygget, og der gjordes også anstrengelser for at forbedre en del mindre landeveje. Arbejdet synes dog at have været ganske ujævn fordelt. Nettet af færdige hovedlandeveje var således i 1840 omkring 500 km langt på øerne, men kun 120 km i Jylland¹⁷⁷. Der fremførtes også klager over, at de mindre veje, der af mange grunde var vigtigst for landbruget, blev for-

sømt i visse egne. Dette gjaldt igen i særlig høj grad for Jylland. Begtrup beklager i en artikel i Økonomiske annaler ganske særligt, at man lægger for stor vægt på vejene langs østkysten, mens man forsømmer de højst vigtige tværveje til områderne i det indre af landsdelen¹⁷⁸.

Begrænsningerne i vejarbejdets omfang medførte, at vejforholdene endnu et stykke ind i 1800-tallet sikkert mange steder var dårlige, især i det indre af Jylland. Her siges det, at vejen mange gange blot udgjorde et hjulspor i heden¹⁷⁹. Endda en så vigtig forbindelsesvej som landevejen mellem Holste-

I det indre af Jylland var vejene i forrige århundrede meget dårlige, de eksisterede ofte blot i form af et hjulspor i heden.

På denne tegning fra 1845 har maleren og tegneren J. Th. Lundbye fanget stemningen på heden ved Viborg. Med sin oksetrukne vogn bevæger den rejsende sig gennem det uvejsomme terræn.

bro og Horsens skulle ifølge S. A. Fjelstrup, en af de mere fremstrædende jyske landbrugsreformatorer, have været så dårlig, at den stod »for en stor del kuns på kortet«¹⁸⁰. Et svært handicap for de danske vejtransporter var også jordbunden og klimaet. De fleste steder i Sverige, Norge og Finland lettedes de lange transporter om vinteren af sneen og de tilfrosne vandløb. I Danmark forholdt det sig – for øvrigt ligesom i Skåne og vestkystlandskaberne i Sverige – lige modsat. Det sene efterår og vinteren, den tid, da størstedelen af bøndernes korn skulle afsættes, var på grund af det fugtige maritime klima de dårligste transportmåneder. De af regnen oplødte veje kunne da, især i egne, hvor jorden var leret, være meget tunge og ufremkommelige¹⁸¹. Man forstår, at det på sådanne veje kunne være besværligt og anstrengende på en langsom heste- eller oksekærre at udføre en lang transport. De fortrædeligheder og besværligheder, bonden kunne møde, var mange, sliddet på vognen betydeligt og anstrengelsen for trækdyrene stor. Udbyttet af en sådan rejse, der for en bonde i det indre af Jylland kunne vare 2-3 dage, var sikkert også mange gange forholdsvis ringe. Hans primitive trækærre kunne næppe lastes med mere end 3-4 tønder korn, og han havde, som det i det følgende skal vises, ofte grund til at være usikker med hensyn til den pris, han skulle have for sit lille, møj-sommeligt medbragte læs¹⁸².

Ved siden af landevejene var der også vandvejene, og de spillede naturligvis en betydelig rolle i et ørige som Danmark. De bønder, der boede ved eller i nærheden af kysten, må have haft relativt let ved at få kornet transporteret i en båd. I det indre af øerne og i Jylland synes vandvejene derimod at have spillet en ringe rolle. Der forekom ganske vist en del transport på åerne, men

den var næppe omfattende, og den var desuden ofte besværlig¹⁸³. På Gudenåen måtte prammene således omlastes mindst én gang (ved Bjerringbro), og der måtte betales afgift til ejerne af to laksegårde. En transport på åen fra Silkeborg til kysten varede mindst 16 timer, sædvanligvis to dage, og omkostningerne beløb sig i 1840'erne til ca. 1 mark pr. tønne¹⁸⁴.

Problemet med transporterne vanskeliggjordes af de herskende afsætnings- og prisforhold for korn. I almindelighed kendetegnedes disse af en meget ringe fleksibilitet. Den ensidige indstilling på kornproduktion medførte, at markerne i gode høstår var overfyldte og afsætningen vanskelig, mens misvækstårene på den anden side medførte mærkbar mangel og høje priser. Den datidige transport- og lagerkapacitet var heller ikke i stand til at skabe udjævning mellem gode og dårlige år, mellem områder med god og områder med dårlig høst. Følgen var, at prisvariationerne kunne blive overordentlig store fra år til år. Det indebar også, at sæsonsvingningerne blev store og uregelmæssige. Visse år, hvor der var mangel på korn, steg prisen måske med 20–30 % eller mere om foråret og sommeren. Andre år, hvor markerne var mere fyldte, sank pisen i det nævnte tidspunkt næsten lige så meget. Det var imidlertid vanskeligt og nu og da umuligt at forudsige, hvorledes det kommende års prisudvikling ville blive. Man havde dengang meget små muligheder for at afgøre, om det indenlandske marked var mættet eller ikke, og endnu mindre vidste man om den kommende efterspørgsel i udlandet. Rene tilfældigheder som uventede bestillinger fra udlandet og mere eller mindre velbegrundede rygter og formodninger om eksisterende behov synes at have haft indflydelse på priserne. Følgen blev, at sæsonsvingningerne aldrig viste nogen fast og jævn kurve, og at der kunne forekomme større eller mindre forandringer selv i korte perioder. Nu og da synes prisen at have ændret sig med blot en enkelt eller enkelte dages mellemrum, således at bonden aldrig kunne være sikker på, hvilken pris han kunne få, når han drog ind til byen med korn.

Ved siden af disse forhold, der kendetegnede al datidig kornhandel, må man for denne tidsperiodes vedkommende også tage hensyn til den økonomiske krise i 1820'erne og 1830'erne. Denne indebar, som bekendt, et voldsomt prisfald på de fleste produkter, ikke mindst korn. For denne varekategori lå prisniveauet – omregnet i ensartet mønt – på kun det halve eller en trediedel af, hvad det havde været i århundredets første årti. Selv om det aldrig nøjagtigt kan udmåles, hvad dette reelt betød, var det uden tvivl et alvorligt slag for alle i kornhandelen implicerede parter. Dertil kom vanskelighederne med mønten, som et yderligere forværende eller i det mindste forvirrende moment. De såkaldte repræsentativer (sedler og tegn) var, især i begyndelsen af 1820'erne, underkastet så hurtige kursforandringer, at værdien kunne foran-

dres ganske betragteligt i løbet af nogle få måneder. Den, der for solgte varer havde fået repræsentativer som betaling, havde derfor fået en betaling af ret usikker værdi.

De vanskeligheder, bøndernes handel på grund af disse forhold var udsat for, kom naturligt nok til at spille en stor rolle i debatten om en så kornforbrugende næringsgren som brændevinsbrændingen. Især de, der talte landbrugets sag, forestillede sig, at en liberalisering af erhvervet ville bidrage virksomt til at modvirke de vanskeligheder, bønderne var udsat for eller ansås at være udsat for.

I sin enkleste form byggede argumentationen på en almindelig mistro til de kornhandlende borgere i byerne. Denne mistro, berettiget eller ikke, er forståelig på baggrund af de skiftende priser, bønderne mente at have fået for deres korn. Dette må have været en god grobund for den. I hvert fald var denne mistro et ofte tilbagevendende motiv i debatten om brændevinsbrændingen. Man drog kornhandlernes ærlighed og duelighed i tvivl. Man talte om, at de skambød, dvs. underbetalte, bonden for hans produkter og uretmæssigt holdt ham i afhængighed. Derfor burde kornhandelen med byerne indskrænkes mest muligt, hvilket bl. a. kunne ske derved, at man havde frihed til at fremstille brændevin på landet. En sådan frihed, siger en herredsfoged på Bornholm, har først og fremmest den nytte, »at bonden befries . . . tillige for den tvang at falbyde og sælge alt sit korn til købstadmændene for den pris, det måtte behage dem at byde ham, og derimod se sig nødsaget til de priser, det måtte lyste dem at forlange, at købe en så betydelig nødvendighedsartikel i hans hus som brændevin«¹⁸⁵. Samme tankegang genfindes i en noget ældre betænkning fra stiftamtmanden på Fyn, Cederfeld de Simonsen. Det hedder her, at man gennem en frigivelse af brændevinsbrændingen burde hjælpe bønderne til at undgå de handlendes »vilkårlige behandling«, hvilken ifølge stiftamtmanden var særlig udbredt i småbyerne, »hvor den handlende klasse består af nogle enkelte og for spekulations ånd blottede borgere, som lettelig kunne forenes om at bestemme prisen på kornvarer til skade for sælgerne«¹⁸⁶.

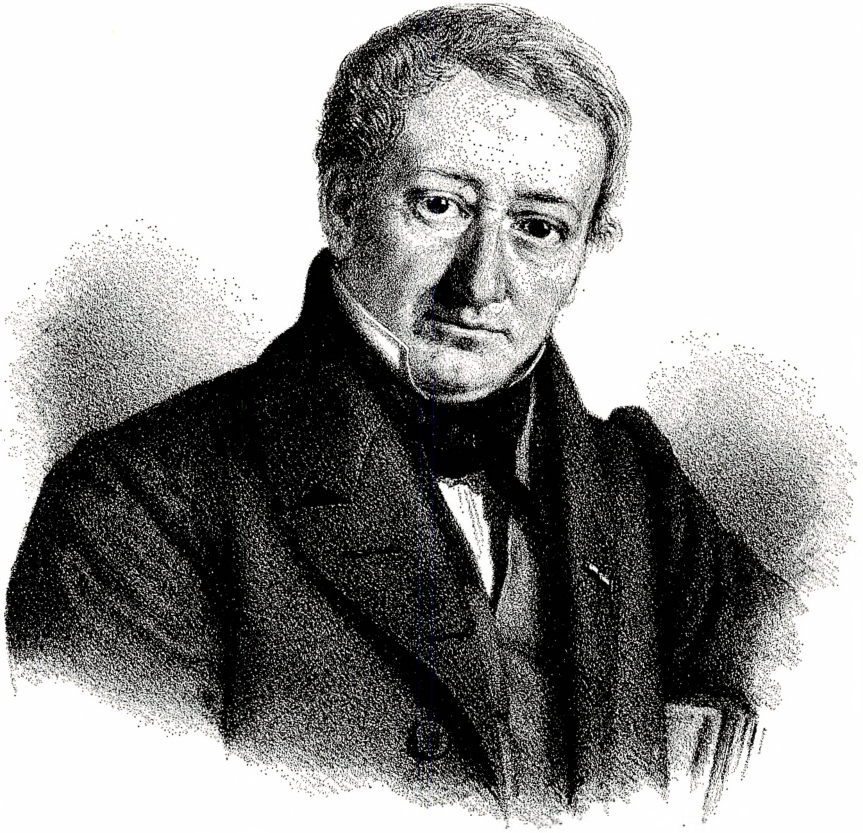
Man behøvede dog ikke nødvendigvis, således som det blev gjort i denne betænkning, at anklage købstædernes købmænd og brændevinsbrændere for at udnytte og underbyde bønderne. Anklagen kunne i stedet rettes mod den herskende næringslovgivning som sådan. En af hovedmotiveringerne for denne var jo, at den skulle fremtvinge en specialisering og en koncentration til større og mere effektive enheder. For brændevinsbrændingen så vel som for en del af købmandshandelen var dette imidlertid i ret ringe udstrækning blevet tilfældet. Driften var ikke blevet koncentreret og forbedret i den udstrækning, man havde haft til hensigt. Mange byer levede hovedsagelig af brændevins-

brænding, men erhvervet var i regelen splittet på en række små enheder og dreves af de fleste som et rent bierhverv. Inden for byernes grænser havde man endda tilladt den hjemmebrænding, som man forment dem, der boede på landet ¹⁸⁷.

Dette gjorde, mente mange, at privilegierne ikke havde nogen nyttig funktion. De havde ikke medført de besparelser af korn, man havde tænkt, og de havde heller ikke udgjort nogen stimulans for kornhandelen. De havde snarest fungeret som en nødhjælp og en støtte for dårlige håndværkere og købmænd, der ikke kunne drive nogen nævneværdig handel med landbrugsvarer og heller ikke formåede at betale ordentlige priser for dem. Det er desværre således, hedder det i et interessant debatskrift fra Jylland, »at de færreste købmænd i vore småkøbstæder forstår at drive nogen reel købmandshandel. De er opdraget ved høkeri og brændevinsbrænden, mangler ganske de for en købmand nødvendige sprogkundskaber, geografiske og statistiske indsigter, varekundskab og frem for alt den sande spekulantånd, som karakteriserer den ægte købmand, at de derfor ville blive brødløse, hvis deres tilvante næringsvej standse: men dette var for det første et forbigående onde, der traf dem, fordi de ikke var, hvad de skulle være. For det andet er her jo slet ikke tale om at berøve dem deres næringsvej, men kun deres monopol, og for det tredje synes jeg ikke, at uvidenhed og dårskab bør favoriseres« ¹⁸⁸.

Lignende opfattelser møder man også andetsteds. Jonas Collin, rentekammerdeputeret og præsident i Landhusholdningsselskabet, tillige leder af brænderikommisionen af 1824, går også til angreb på disse »teglhængte landsbyer med privilegium på brændevinsbrænding«, som én med et malende udtryk kaldte datidens småkøbstæder. »De købstæder,« siger han, »der består blot ved brændevinsbrænden, opfylder mådelig deres bestemmelse, som vel må anses at være på en for staten i det hele og landboen i særdeleshed fordelagtig måde at omsætte landmandens produkter med andre ham fornødne vareartikler. Ser man nu hen til en del af vore købstæder og deres prakkerforfatning, så skal landboen ikke rose sig af den afsætning, han der kan finde, eller den liberale måde, han som sælger og køber behandles på. Af 10 brændevinsbrændere kan næppe 1 gøre ham forskud. Til hvad nytte for land og stat er da de øvrige 9? De lever for og lever af at brænde slet brændevin, som bonden, der ikke kan undvære det . . . er forpligtet til at købe«. Hvis en frigivelse ville føre til undergang for sådanne købstæder, var det langt fra skade. Det er jo ikke, siger Collin, det blotte antal borgere, der gør en købstad nyttig, men deres rigdom. To eller tre mænd i en købstad, der brænder i stor stil og derved bliver velbjergede, er nyttigere for bonden »end selv gader af brændevinsværker, hvis ejere har det af hånden i munden«. Kun disse kan jo give landbrugeren forsvarlige

Jonas Collin (1776–1861),
finansdeputeret og præsident for Det kgl. danske Landhusholdningsselskab.

Han udfoldede en meget omfattende virksomhed på mange områder, både som embedsmand og forfatter. Han var medlem af talrige kommissioner og var i 1820'erne formand for brænderikommisionen af 1824. Med sin evne til at skære igennem og sætte fart i tingene kom han til at spille en fremtrædende rolle, ikke blot i dansk samfundsliv, men også inden for åndslivet, bl. a. som beskytter for H. C. Andersen.

priser og yde ham forskud, når han behøver det. Findes der derimod ikke sådanne købmænd, bør man lade bonden få lov at anvende sit korn på den måde, han finder bedst, hellere end at tvinge ham i hænderne på en dårlig og ved privilegier opretholdt handelsstand¹⁸⁹.

Også ud fra et andet synspunkt anså de liberale – for nu at benytte en fællesbetegnelse for en i virkeligheden ret uensartet skare – det herskende system for at være samfundsøkonomisk uheldigt. Det fremtvang en næringsgeografisk placering, der var unaturlig og skabte unødige hindringer for kornhandelen. Dette gjaldt især de mere befolkningsfattige områder med lange, dårlige veje og en usikker afsætning, som Jylland. Hvis bønderne her skulle respektere

privilegierne – hvilket de midlertid sjældent gjorde – ville de blive tvunget til at foretage lange og besværlige transporter. At teknikken var dårligere og udbyttet mindre ved hjemmebrændingen, kunne ikke opveje de besværligheder og udgifter, rejserne medførte. For øvrigt var teknikken i de fleste jyske købstæder heller ikke så god, så forskellen i henseende til udbytte og kvalitet var, i det mindste før kartoffelbrændingens gennembrud, ikke så stor. Når det forholdt sig således, kunne man jo lige så godt brænde hjemme og beholde mæskan til kreaturerne og spare tid og slid på hest og vogn. Smugbrændingen var derfor, hævdede man fra mange sider, et udtryk for en økonomisk naturlov, som garanterede, at erhvervsvirksomhederne forlagdes dertil, hvor de burde ligge, og at der blev anvendt de metoder, der passede for de lokale forhold. Denne lov burde man hellere følge end forfølge. Det ville blive til størst udbytte for landbruget og dermed for landet som helhed.

Denne argumentation havde uden tvivl særlig vægt under lavkonjunkturen. Denne medførte i almindelighed, at landhåndværk og hjemmeindustri fik mere vind i sejlene. Bøndernes købekraft mindskedes, således at de forsøgte at begrænse indkøbene af alle slags handelsvarer i købstaden og i størst mulig udstrækning søgte at blive selvforsynende¹⁹⁰. Det var naturligt, at dette også gjaldt brændevinsbrændingen. Dette erhverv hørte jo så at sige både til indtægtssiden og udgiftssiden hos bonden. Han kunne mindske udgiften til indkøb, samtidig med at han hjemme fik anvendelse for det korn, han ikke kunne få solgt til en hæderlig pris, og som det næppe lønnede sig at ofre en lang og besværlig transport på, i hvert fald ikke i Jylland. Som C. Dalgas siger det et sted: »At køre 5 til 6, ja, 7 mile for det meste ad besværlige veje, være to til tre dage hjemmefra, slide på vogn og heste osv., alt for at modtage 2 rigsbankdaler for en tønne rug, er dog vist at sætte tålmodigheden hårdt på prøve«. En frigivelse ville derfor, selv om en del vover selv at tage sig ret til at brænde, medføre store lettelser for den jyske bonde. »Større velgering vil næppe kunne vises denne egn. Nødvendighed, billighed, lokalomstændigheder, alt taler for denne tilladelse, uden hvilken der aldrig kan være opmuntring i så langt fraliggende og så mådelige egne til at dyrke jorden, og uden hvilken vore heder følgelig aldrig ville blive befolkede og opdyrkede¹⁹¹.

Ved siden af kriseårenes prisfald bidrog også det afgiftssystem, der var tilknyttet købstædernes privilegier, til at øge fordelene ved smugbrændingen i disse mere afsides beliggende egne. I modsætning til de fleste landskatter tilpasses konsumtionsskatterne ikke det nye prisniveau. Brændevinsafgifterne var således uforandrede, lige fra 1814 til 1838. Dette indebar, at de fra at have modsvaret 15–20 % af kornprisen i 1814 steg til at modsvare mere end 100 % af kornprisen i de værste kriseår i 1820'erne¹⁹². Dette må naturligvis også

have bidraget til at aktualisere striden mellem by og land. I byen havde man øget anledning til at frygte den illegale brænding, mens man på landet i tilsvarende grad har haft øget anledning til at gå til angreb på byernes privilegier. Det er derfor næppe en tilfældighed, at man netop i disse år finder det nødvendigt at nedsætte en særlig brænderikommission til at undersøge spørgsmålet.

Prisfaldet i forbindelse med de relativt forhøjede brændevinsafgifter gjorde, at det sikkert mange steder i Jylland kunne have sine økonomiske fordele af brænde brændevin i smug. Man træffer her og der beregninger over de økonomiske fordele, man mente at kunne opnå derved. En større gårdejer i landsdelen anfører således, at han i sin husholdning skulle bruge ca. 440 liter brændevin om året. Ifølge det, han siger, måtte han med priserne i året 1824 sælge 40 tønder korn, for at kunne købe denne mængde i byen. Med et udbytte pr. tønde på 32-34 liter brændevin, skulle han have kunnet få denne mængde for 12-13 tønder korn¹⁹³. Det anslåede udbytte pr. tønde er sikkert sat for højt, men selv om det kun havde været 20 liter eller noget mindre – hvilket sikkert har været ret normalt for hjemmebrænding – må det have kunnet give en betydelig fortjeneste¹⁹⁴.

En lignende beregning foretoges af den brænderikomiteé, der nedsattes i 1836 af den nørrejske stænderforsamling. Ifølge denne skulle en landbruger have anvendt 12 tønder »delvis agtersk og urent korn« à 2 rdl. Af dette fik han et udbytte på 24 liter pr. tønde, hvilket sammenlagt gav 288 liter. I købstaden skulle dette have kostet 48 rdl. mod nu 24. På mæsken anvendt sammen med halm for – sikkert noget for lavt sat – 6 rdl. skulle han have kunnet vinterfodre to stude. Disse solgtes med 45 rdl.s fortjeneste. Dertil vandt han gødning, siges det, som efter kvantitet, »men fornemmeligen med hensyn på dens fortrinlige evne til at dekomponere strøelsen« beregnedes til den »altfor ringe« pris af 2 rdl. Sammenlagt skulle han ifølge beregningen, når der også toges hensyn til brændsel, arbejde og lignende, have kunnet tjene næsten 60 rdl. og havde i tilgift sparet en lang og besværlig transport¹⁹⁵.

Konjunkturudviklingen droges også på et mere teoretisk plan ind i debatten om brændevinsbrændingen. Den kom nemlig til at virke som en særlig spore for det i og for sig gamle krav om, at landbrugerne skulle have ret til frit at anvende deres produkter på den måde, de selv fandt mest fordelagtig. Det voldsomme prisfald, især på korn, gjorde, at man krævede, at bønderne skulle have større frihed til at tilpasse sig prissvingninger. I 1820'erne opstod der en hel litteratur om dette emne. Man hævdede, at landbruget i højere grad skulle rette opmærksomheden mod animalsk produktion, fåreavl, hjemmeindustri osv. Det blev også krævet, at man skulle give industrien friere vilkår, især den, der

skabte afsætning for landbrugsprodukter, dvs. mølleri, bageri, bryggeri m.m. – samt brænderierne. Fabrikkerne burde ligge så nær landbrugene som muligt, således at man kunne spare transport, bedre udnytte biprodukter og i det hele taget mindske produktionsomkostningerne ¹⁹⁶.

I denne almene debat spillede også brændevinsbrændingen en rolle. Den var jo en industri, et håndværk, en hjemmeindustri – hvad man nu vil kalde den – der i flere henseender lå på linje med disse bestræbelser. For det første var den et vigtigt afsætningsmarked for korn, som det kunne være praktisk at få så nær ud til landbrugeren som muligt. For det andet gav den et biprodukt, mæsken, der var anvendelig for kreaturholdet, og som det var praktisk at have forsyninger af i en tid, da øget overgang til animalsk produktion var ønskelig. Særlig illustrerende for, hvorledes man fra landbrugsside kunne se på erhvervet, er et lille skrift fra 1821, »Noget om årsagerne til landmandens nuværende forfatning«, skrevet af J. B. Secher. Denne forfatter synes helt at argumentere ud fra den opfattelse, at korndyrkningen er landbrugets grundvold. Kriseårene har imidlertid medført overfyldte markeder og lave priser på kornet, dette landets hovedprodukt. Secher taler da for, at man lægger større vægt på kreaturholdet. Udvejen for ham bliver dog ikke en overgang til mere foderplante- og rodfrugtdyrkning. Det, han argumenterer for, er, at man for det første nedsætter skatterne, således at bonden ikke tvinges til at sælge sit korn for at skaffe penge til disse, men kan beholde det til at fodre kreaturerne med. Det andet hovedpunkt er, at bonden skal have større frihed til at anvende og forædle sine produkter, som han vil. Det, Secher især lægger vægt på, er, at bonden skal have ret til selv at brænde brændevin. Det skulle give ham større muligheder for i øget udstrækning at indstille sig på animalsk produktion, hvilket ville være ønskeligt under de daværende konjunkturer. Brændevinsbrændingen skulle også kunne fungere som en slags stabilisator for prisudviklingen. Havde bonden ret til at drive dette erhverv, behøvede han ikke, mener Secher, at sælge, når priserne var dårlige, og »da ville vore korntorve ikke vorde opfyldte med så overflødige kornvarer, som nu, og kornpriserne følgelig ej heller vorde så lave, som nu« ¹⁹⁷.

Denne tankegang genfindes også andetsteds. I en betænkning til brænderikommissionen af 1824 går herredsfoged Schönau i Lemvig ind for, at hver bonde skulle have ret til at have sin egen brændevinskedel. Derimod skulle det ikke være tilladt, at der var store brænderier på landet. Motiveringen herfor var, at store anlæg på landet var til mindre nytte for bønderne. Sådanne anlæg krævede stor kapital og ensartet drift, hvilket gjorde dem mindre egnede til en tilpasning til forskellige prissituationer og konjunkturer. De små hjemmebrænderiapparater kunne derimod standses uden tab. Dette ville inde-

bære, at bonden havde flere muligheder for at anvende sit korn på den mest indkomstskabende måde. Han kan »nemlig sælge det, når han kan opnå fordelagtige priser, eller – når konvenabel pris ikke kan erholdes – da anvende det til brændevinsbrænding og selv have fordelene ved spøl samt andet affald, der kan sætte ham i stand til at holde svin og andre kreaturer«¹⁹⁸.

De her gengivne synspunkter på forholdet mellem prissituation og brændevinsbrænding tog først og fremmest sigte på lavkonjunktorens problem. Der kan heller ikke herske nogen tvivl om, at det her drejede sig om en mere end teoretisk sammenhæng. Selv i Sverige, hvor hjemmebrændingen var fri, mente man, at denne kunne have en stabiliserende virkning på prisudviklingen. Her oplevede man også, at brændevinsbrændingen på landet øgedes kraftigt i disse vanskelige år. Grunden var, at brændevinsbrændingen ofte var den økonomisk mest fordelagtige eller simpelthen den eneste måde at få afsætning for kriseårenes store kornoverskud¹⁹⁹. I Danmark lagde den herskende næringslovgivning sig i vejen for en sådan udvikling, men netop derfor kom denne lovgivning i disse år særlig ofte i skudfeltet for angreb. Rent praktisk har sikkert den aktuelle økonomiske situation i 1820'erne og også en del af 1830'erne fundet udtryk i en voksende smugbrænding. Denne opfattelse havde i hvert fald en af dem, der sikkert har været bedste orienteret herom, nemlig overtoldkontrolløren for Nørrejylland's told- og konsumtionsdistrikt. Derimod betragter han prisstigningen i 1840'erne som den væsentligste årsag til, at den illegale virksomhed nu begyndte at forsvinde²⁰⁰.

Brændevinsbrændingens stabiliserende virkning på kornhandelen behøvede imidlertid ikke nødvendigvis alene at sættes i forbindelse med langtidsudviklingen, konjunkturerne. Den kunne også forventes at have virkning på de kortere svingninger fra år til år og fra årstid til årstid. Som tidligere påpeget var disse svingninger karakteristiske for al datidig kornhandel, både under gode og under dårlige konjunkturer. Disse korttidssvingninger var ofte store og uberegnelige og må i høj grad have virket forvirrende på bøndernes kornhandel. I et godt høstår kunne priserne falde kraftigt og afsætningen blive problematisk. I misvækstår kunne der blive tale om voldsomme prisstigninger. I det førstnævnte tilfælde kunne det være et aktiv, at man kunne få afsætning for sit eget korn gennem brændevinsbrænding, mens det omvendt i misvækstår var mere fordelagtigt at sælge kornet. Dette fremhæves stærkt i en petition fra et antal indbyggere i Ringkøbing amt i 1840. De ansøger om at få tilladelse til at brænde brændevin til husbehov. Som motivering – og som forsvar for den dér endnu almindeligt udbredte smugbrænding – anførte de, at prissvingningerne på grund af de dårlige kommunikationer i disse afsides egne var meget store, »så at amtet i misvækstår har overdrevent høje priser og fremfor de

øvrige provinser, men i frugtbare år betydelig lavere priser og hyppig aldeles mangel på afsætning. Da mister kornet sit værd, og iver og evne til at frembringe det svækkes, hvorefter det er såre beklageligt, når landmanden fattes frihed til at anvende denne produkt på den her omhandlede (brændevinsbrænding), ofte eneste fordelagtige måde²⁰¹.

Ikke blot med hensyn til årssvingningerne, men også med hensyn til sæsonsvingningerne kunne det tænkes, at brændevinsbrænding kunne være fordelagtig for landbrugeren. Også sæsonsvingningerne var mere uregelmæssige, end man måske kunne vente det. Visse år steg prisen ganske stærkt om foråret, men dette var ingen almen regel. Andre år kunne den på den samme årstid falde næsten lige så meget. For bonden må det da ikke blot have været vanskeligt, men også risikabelt at gemme kornet i forventning om bedre priser senere på året. For det første kunne kornet mugne eller på anden måde blive ødelagt, for det andet kunne et prisfald om foråret bringe ham betydelige tab. Brændevinsbrænding kunne her være ham til støtte. Den kunne skabe anvendelse for det korn, han om foråret ikke kunne få en ordentlig pris for, eller som truedes med at blive ødelagt af mug og lignende. Med denne mulighed i baghånden havde landbrugeren større muligheder for at drive spekulation med sit korn²⁰².

Af de konservative, dvs. dem, der forsvarede det gamle privilegiesystem – og hertil hørte flertallet af de ledende statsmænd som statsministrene Møsting og Stemann og generalprokurøren A. S. Ørsted – betragtedes så godt som alle disse mere eller mindre liberale argumenter som fejlagtige. Staten havde for det første pligt til at have kontrol med, at brændevinsbrændingen dreves på en teknisk forsvarlig måde, således at landets korn ikke unødigt bortsløsedes, og priserne derved blev højere for landets øvrige borgere. Dette ville nemlig blive følgen, mente man, hvis hver bonde havde lov til at blive »finkelbrænder«. Privilegierne, derimod, sikrede statens kontrol med erhvervet og garanterede samtidig et tilstrækkeligt kundeunderlag for brænderierne, således at disse kunne drives i større målestok. Kun i undtagelsestilfælde ville man tillade landbrænderier, men de skulle da være forsynede med særlige privilegier²⁰³.

Fra denne side fandt man lige så lidt bærekraft i de argumenter, der gik ud på, at en liberalisering af erhvervet skulle indebære nogle fordele eller lettelser for bøndernes kornhandel. Især Stemann og Ørsted giver på disse punkter udførlige motiveringer for deres standpunkter. Det var også for landbrugernes kornhandel af betydning, at der fandtes livskraftige og talrige byer, hvor de kunne finde et sikkert marked for deres produkter. Byerne skulle fungere som en art blodkarsystem, der sørger for den indre cirkulation i samfundslegemet. De sikrer, at der i landet findes en god omsætning mellem råvarer og

»kunstprodukter«, mellem udførte og indførte varer. For at de skal kunne gøre det, må man sørge for, at byerne garanteres tilstrækkelig handelsomsætning med det omgivende bondeland, og at deres særlige funktioner – handel og håndværk – ikke bliver gået for nær og derved splittes op på flere og mere ukyndige hænder. Det var, mente de, ikke mindst af betydning under lavkonjunkturen. Prisfaldet og afsætningsvanskelighederne ramte jo ikke blot bønderne, men i mindst lige så høj grad byerne, og derved truedes den nødvendige varecirkulation. Netop i dårlige tider er det derfor – også af hensyn til landbruget – særlig vigtigt at støtte byerne, thi, som Stemann siger, »blomstrende købstæder bidrager til at forbedre landmandens kår ligesom velhavende landmænd atter fremmer købstædernes opkomst, dog alt under forudsætning, at den rette skillelinje trækkes og overholdes imellem landmandens og købstædborgernes næringsveje«.

En af de næringsgrene, hvor det ifølge denne opfattelse var særlig vigtigt at trække en skillelinje, var brændevinsbrændingen. Den var, mente man, væsentlig for byernes handel. »Ved købstædernes brænderier«, siger således Ørsted, »understøttes kornhandelen og handelssamkvem med landmanden. Købmandens kræfter forøges ikke ubetydeligen ved brænderierne, og disse bidrager væsentligen til, at han kan holde sig vedlige, selv under ufordelagtige konjunkturer«. Statsminister Stemann udvikler i sin betænkning sagen lidt mere indgående. Brænderierne er betydningsfulde, »thi ikke alene den direkte fordel, der flyder af at forvandle kornet til brændevin, og den derved forbundne kvægfedning, men ikke mindre den derved opståede jævnlige og idelige handel med landmanden, der nu til brænderierne finder afsætning for sit korn og igen søger købstadens brændevin, og ved sådanne lejligheder som oftest tillige gør andre indkøb og omsætninger, er det som giver købstædborgeren næring, og ved en i tingenes natur grundet, skønt dog ofte ikke tilfulde erkendt vekselvirkning, har dette atter en betydelig indflydelse også på landmandens egen velstand«²⁰⁴.

Kernepunktet i denne merkantilistiske argumentation var altså det, at privilegerede købstæder skabte den nødvendige koncentration og organisation af handelen. Her skulle findes en i den størst mulige udstrækning kapitalstærk købmandsstand med faste forbindelser med større handelshuse i ind- og udland. Dette skulle også være til fordel for landbrugeren på den måde, at de tilsikredes en jævn og god afsætning på faste markeder, og dette skulle også medføre priser på deres produkter, der skulle være bedre, end om alle og enhver havde ret til at drive handel. For at byerne skulle kunne fungere efter målsætningen, måtte de tilsikres monopol på erhverv, som kunne støtte og stimulere deres handel, og som kunne placeres i byen uden at være til alt for stor

skade for det omgivende bondeland. Til de vigtigste af disse erhverv hørte brændevinsbrændingen, der, ikke mindst under lavkonjunkturen, da afsætningen til udlandet var dårlig, gav anledning til en meget væsentlig del af den indenlandske kornhandel. Fratog man byerne dette monopol, ville dette være et alvorligt slag mod disse, og mange af dem ville bukke under. Dette kunne skade hele den eksisterende handelsorganisation, og det ville være til skade også for bondelandet.

På denne baggrund var det naturligt, at privilegiernes forsvarere også stillede sig uforstående over for det synspunkt, at monopollet indebar en uheldig erhvervsplacering og unødigt besværlige korntransporter. For det første bidrog netop privilegierne, mente man, til at der skabtes et net af nogenlunde tæt og jævnt fordelte afsætningsmarkeder. En liberalisering ville derimod indebære, at mange byer bukkede under, og kun de større stod tilbage. Dette ville for mange bønder medføre forlængede transport og en vanskeliggjort afsætning²⁰⁵. Andre mente, at de eksisterende transportvanskeligheder ikke havde den betydning, man tillagde dem. Amtmand Graah i Hjørring hævdede, at bondens korntransporter aldrig kunne blive særlig besværlige i Danmark, hvor man næsten aldrig havde mere end 40-50 km til den nærmeste købstad, og vejene overalt var fremkommelige. Den mængde korn, bonden havde behov for til sin brændevin, udgjorde jo heller ikke mere end ca. 4 1/2 tønne, hvilket sammen med noget brændsel ikke ville fordr mere end et par købstadrejser. Dette kunne ikke være særlig tyngende, især ikke fordi bonden alligevel måtte foretage en del rejser til købstaden for at købe varer eller tale med øvrigheden²⁰⁶.

I den her gengivne form indebar den merkantilistiske argumentation altså snarere en bagatellisering af de transportvanskeligheder, man påberåbte sig fra landbrugsside. Et teoretisk mere retlinet standpunkt indtoges af gehejme-statsminister Stemann. Han gav udtryk for den opfattelse, at høje transport- og produktionsomkostninger i sig selv var noget godt. Han siger således et sted, at det var uden betydning, om landbrønderierne kunne producere deres varer billigere. Det kan ikke opveje »den skade, som det medfører, at købstæderne forarmes eller i og for sig komme i betragtning, siden sådant ikke rejser sig fra, at fabrikationsmåden ikke kan være lige så hensigtsmæssig og god i købstæderne som på landet, men alene få sin grund i de transportomkostninger, der spares, og i de færre udgifter til det offentlige . . . og hvilke transportomkostninger og udgifter i andet fald fortjenes af landets egne indvånere, kommer landets egne indvånere til gode og forøger den indvortes cirkulation«. Endnu tydeligere udtaler han måske sit standpunkt i en senere betænkning, hvor det hedder, at høje produktionsomkostninger ikke spiller nogen rolle, thi – når

»disse kun består i forbrug af indenlandske råprodukter og i arbejds løn, så vinder flere ved, at brændevinsbrænden må betale disse ting dyrere og derfor erholder godtgørelse af konsumenterne, ligesom landets indvortes pengecirkulation derved ligefrem bliver mer levende, end når den, der producerer kornet og brændet m.m. ved sin hjemstand, forbruger dette til brændevinsfabrikation«.

Man forstår, at en røst med en sådan opfattelse af tingenes orden stod fuldstændig fremmed over for de motiver, der foranledigede den jyske smugbrænding, og som gjorde, at man i denne landsdel så hedt eftertragtede en liberalisering. »Mangel på nidkærhed og velvilje i at overholde de desangående emanerede lovbud« – det var Stemanns enkle forklaring på lovovertrædelserne på den jyske halvø. I denne vurdering fik han sikkert støtte af både Møsting og Ørsted. Der fandtes imidlertid ledende mænd også inden for den »konservative« lejr, der havde en lidt større forståelse for den jyske problematik. Til disse hørte til en vis grad den gamle gehejmestatsminister Malling, der i hvert fald gik med til, at der kunne findes vægtige praktiske motiver til smugbrændingen. Af statsfinansielle hensyn – brænderierhvervet var jo pålagt en høj skat, der lettest lod sig kontrollere i byerne – ville han dog ikke tillade andre ændringer end muligvis en mere generøs uddeling af privilegier til landbrænderier i mere afsides egne.

Lidt videre strakte derimod etatsråderne Lange og Lund sig; de var medlemmer af brænderikommissionen af 1824 og afgav et specielt, afvigende votum til denne kommissions slutbetænkning. Smugbrændingen i Jylland beror ikke, sagde de, på en særlig jysk folkekarakter, som forudbestemmer folk til lovovertrædelser. »Landets lokale forhold, jordbundens ringe beskaffenhed, få mennesker adspredte på vidtløftige strækninger, lang afstand fra købstæder, samfærdselens vanskelighed, tildels også befordringsmidlernes uhensigtsmæssighed og flere lignende i rigets øvrige dele ukendte omstændigheder forklarer med mere føje, såvel bondens tilbøjelighed til at producere sin brændevin, som embedsmændenes utilbøjelighed til med yderste strengthed at forfølge lovovertrædelser, hvis opdagelse desuden vanskeliggøres ved de samme omstændigheder, som fremkaldte dem«.

Denne forsvarstale for de jyske bønder indebar ikke, at Lund og Lange gik ind for en fuldstændig liberalisering af brænderierhvervet i Danmark. Til fordel for Jylland ville de have indført en modifikation af det eksisterende system. Dette skulle bestå uforandret på øerne, men i Jylland skulle landbrænderier tillades i betydelig øget udstrækning. Det skulle dog først ske efter speciel tilladelse, og landbrændingen skulle være underkastet den samme beskatning, som gjaldt i byerne. Afgiften skulle dog være særlig lav for Jylland og ikke nå op på mere end halvdelen af den, der tyngede brænderierne på øerne.

Den foreslåede modifikation kunne synes fremlagt alene af hensyn til de jyske bønders vanskeligheder. Spørgsmålet er imidlertid, om Lund og Lange ikke mindst lige så meget har talt de jyske købstæders sag. Så udbredt som smugbrændingen var i Jylland, havde købstæderne uden tvivl meget vanskeligt ved at konkurrere, så længe beskatningen var så høj. De kunne meget bedre tage kampen op, hvis afgifterne blev nedsat, og landbrændingen så at sige blev legaliseret, samtidig med at den pålagdes de samme afgifter som i byerne. De foreslåede særbestemmelser for Jylland var derfor måske snarest til byernes fordel. Set ud fra dette synspunkt ligger Langes og Lunds forslag derfor snarere på linje med Stemanns og Ørsteds opfattelse end med opfattelsen hos dem, der ønskede en gennemgribende forandring af det eksisterende privilegiesystem. Den konservative ånd, det principielle forsvar af byernes rettigheder, er selv hos disse to et ledende motiv, og det understøtter altsammen det indtryk, at meget få statsmænd i ledende stillinger var stemt for en gennemgribende forandring af forholdene for dette erhverv²⁰⁸.

KILDER OG LITTERATUR

I. Utrykte kilder

RIGSARKIVET, KØBENHAVN (RA)

Generaltoldkammeret

I. D. 5 Akter ang. konsumtionslinjerne.

Rentekammeret

- 2416.11 Indkomne betænkninger i h. t. Kammerkollegiets cirkulære af 1772 30. juni ang. brændevinsbrændingen på landet ved påtænkt ophævelse af brænderi-forpagtningen. Øerne. 1772.
- 2416.13 Dokumenter vedr. sagen om brændevinsbrænderierne 1801-19.
- 2416.14-16 Kommissionsakter vedr. påtænkt forandring af de hidtil gældende bestemmelser for brændevinsbrændingen 1824-27.
- 2416.17 Dokumenter fra gehejmestatsministrene Møstings og Stemanns arkiver vedr. sagen om brændevinsbrænderierne 1824-35.
- 2485.21-23 Indberetninger fra lensbesiddere om forbedringer i landvæsenet og nedlagte bøndergårde m. m. 1774-1807.
- 2485.42 Forarbejder til frd. af 1817 9. juli, hvorved nøjere bestemmelser tilføjes frd. af 1794 29. okt. om hegn og fred 1807-17.
- 2485.44 Forarbejder til midlertidig plakat af 1837 14. juli om nedsættelse af de ved frd. af 1817 9. juli fastsatte optagelsespenge for løsgående kreaturer 1831-36.

- 2485.137 Af Møstings, Stemanns og Kaas' papirer vedr. landvæsenet 1776-ca. 1840.
 249.2 C. L. Paulsen: Historisk beretning om vejvæsenet i Danmark (1823).
 249.9 Kommissionen af 1839 22. maj, dens arkiv, 1839-40.
 352.11 Statistiske efterretninger om købstæderne i Danmark, indsendt til Kommissionen for det statistiske Tabelværk i h. t. kancellicirkulære af 1838 30. jan., 1838.
 352.12 Statistiske efterretninger vedr. København, indsendt til Kommissionen for det statistiske Tabelværk i h. t. kancelliskrivelse af 1838 1. feb., 1838-39.
 352.154 Indberetninger om forholdet mellem udsæd af rug, byg og havre, if. cirkulærer af 1782 23. nov. og 14. dec., 1782-83.
 352.155 Indberetninger om vintersæden, sædarter, foderurter, handelsplanter, vekseldrift og staldfodring if. cirkulærer af 1810 1. dec. og 1817 25. okt., 1818 og 1820.
 352.182-83 Tabellariske oversigter over høstens udfald og flere agerdyrkingen vedkommende genstande 1819-48 (div. år).
 352.184 Præsteindberetninger om kreaturhold, jordernes besåning, råprodukters forædling, tiendeafgifter, skole- og fattigvæsen m. m. for de sjællandske og bornholmske sogne 1837-38.
 352.191-94 Fortegnelser over priserne på korn og fedevarer i kongerigets købstæder 1827-30.
 352.197-210 Indberetninger om torvepriser, if. kancelliskr. af 1777 21. jan., 1777 (1776)-1844 (div. år).
 352.211-13 Priskuranter for København 1810-42.
 475.132 Diverse dokumenter vedr. kornudskrivningskomiteen, Diverse 1820-26.

Nyere chatolkassesager og regnskaber

3. Christian 8.s tid. Gehejmeseekretariatets ujournal. sager 1840.

LANDSARKIVET FOR SJÆLLAND (LAS)

Politidirektørens arkiv. De historiske arkiver:

C. Forskellige foranstaltninger. I.1 Udførsel af dagrenovation og komøg 1777-78.

K. Civile kommissionssager. III.b Renovationsvæsenets korrespondanceprotokol 1786-93.

Journaler over skadelige næringsbrug 1866-ca. 1905. C. Kreaturhold.

Lavsarkiver:

Protokol, hvad der vedtages af lodsejerne til Helsingør bys jord 1715-1825.

KØBENHAVNS STADSARKIV

Indkvarteringer nr. 1, 1762-64, 1788. Akter vedr. pontonnerer, stykkuske, heste m. v.

ERHVERVSARKIVET, ÅRHUS (EA)

Købmand A. W. Andrup, Lemvig: Regnskabsbog over landbruget 1815-60.

Købmand C. Hage, Stege: Kornbog 1843-47.

Helsingør spritfabrik, J. L. Tvede: Salgsbog 1845-54. Oversigt over produkt, udbytte og virksomhed af J. L. Tvedes dampbrænderi 1854-63.

Brændevinsbrænder, kaptajn Jens Brandt Høffding, Kolding: Regnskabsbog 1840-71.

II. Trykte kilder

- Arntzen*, O.: Bemærkninger i anledning af Ræders skrift angående brændevinsbrænderiernes tilstand i købstæderne og på landet i Jylland. Horsens 1836.
- Begtrup*, G.: Beskrivelse over agerdyrkingens tilstand i Danmark. Sjælland og Møn, I-II, 1803. Fyn, Langeland, Ærø, Lolland-Falster, I-II, 1806. Nørrejylland, I-III, 1808-12.
- Begtrup*, G.: Om baroniet Løvenborg. Økonomiske annaler VII, 1806, s. 238-54.
- Begtrup*, G.: Forslag til et bedre jordbrug i nogle egne af Jylland. Økonomiske annaler X, 1807, s. 48-88.
- Bidrag til kundskab* om de danske provinders nærværende tilstand i økonomisk henseende. Udg. af Landhusholdningsselskabet. I-XIX, 1827-44.
- I. C. Dalgas: Vejle amt. 1826.
- II. J. C. Hald: Randers amt. 1827.
- III. J. H. Bredsdorff: Århus amt. 1827.
- IV. L. C. Brinck-Seidelin: Hjørring amt. 1828.
- V. C. Dalgas: Ribe amt. 1830.
- VI. G. Sarauw: Frederiksborg amt. 1831.
- VII. C. Christensen: Ålborg amt. 1832.
- VIII. J. C. Hald: Ringkøbing amt. 1833.
- IX. C. Dalgas: Svendborg amt. 1837.
- X. F. Thaarup: Bornholms amt. 1839.
- XI. J. P. Hage: Københavns amt. 1839.
- XII. St. Steensen Blicher: Viborg amt. 1839.
- XIII. O. D. Lütken: Præstø amt. 1839.
- XIV. P. Duus: Sorø amt. 1840.
- XV. C. Diørup: Thisted amt. 1842.
- XVI. J. A. Hofman (Bang): Odense amt. 1843.
- XVII. J. C. Schyte: Skanderborg amt. 1843.
- XVIII. T. Hasle: Holbæk amt. 1844.
- XIX. J. P. Hage: Ny Maribo amt. 1844.
- Borresen*, L.: Noget om landvæsenets tilstand på Bornholm. Tidsskrift for landøkonomi, III, 1834, s. 198-229.
- Callisen*, H.: Fysisk-medicinske betragtninger over København. I. Kbh. 1807.
- Dalgas*, C.: Forsøg til en kort og fattelig lærebog i agerbruget, til afbenyttelse for den danske bonde. Anden af forfatteren gennemsete udgave. 1824.
- Dalgas*, C.: Hvilke af de produkter, som vort land er skikket til, kunne, efter handelens nærværende konjunkturer og dem, man efter sandsynlighed kan vente, anses for de fordelagtigste? Og hvilke er de midler, hvorved den fordelagtigste og sikreste afsætning af produkterne kan befordres? For historie og statistik, især fædrelandets, II, 1825, s. 1-112.
- Drewsen*, J. C.: Hvilke er hindringerne for en fuldkomnere udbredelse af kartoffelavlten? Landøkonomiske tidender, I, 1815, s. 173-238, 347-94.
- Drewsen*, J. C.: Landøkonomiske betragtninger. 1842.
- Duncan*, H. A.: Avlsbruget på hovedgården Ågård med bemærkninger om egnens agerdyrking. Tidsskrift for landøkonomi, ny r. 9, 1848, s. 288-302.
- Faber*, P. D.: Forsøg til at besvare det spørgsmål: Gives der midler til at afhjælpe den nærværende nød blandt jordbrugere? Århus 1823.
- Fjelstrup*, S. A.: Bidrag til emnet om brændevinsbrænderier på landet. Landøkonomiske tidender, VI, 1817, s. 123-31.
- Fjelstrup*, S. A.: Vejledning til et godt jordbrug for den danske bondestand. Borris 1820-21.
- Fogtman*, Laurids: Kongelige reskripter, resolutioner og kollegialbreve for Danmark og Norge 1794.

- Frost, P. N.*: Beskrivelse over købstaden Ringkøbing. Borris 1817.
- Hoegh, H. J. C.*: Anvisning til et velindrettet jordbrug for gårdmænd og husmænd. Kbh. 1795.
- Hornemann, E.*: Nogle bemærkninger om mælken og mælkesalget i København og om en mulig kontrol med samme. Hygiejniske meddelelser og betragtninger, II. 1858–59, s. 152–79.
- Krarup, J. B.*: Den landøkonomiske skoleven. 1837.
- Lemvig, Otto*: Kan endnu noget almennyttigt foranstaltet til det danske landvæsens opkomst, og hvad er det, hvorpå opmærksomhed især bør henledes? Tidsskrift for landøkonomi. I. 1831, s. 145–72.
- Olufsen, Chr.*: Et forslag angående veje og kanaler i Danmark. Økonomiske annaler V, 1805, s. 470–93.
- Olufsen, Chr.*: Om Danmarks brændselsvæsen og om kunstigt brændsel. Økonomiske annaler, VII, 1806, s. 46–62.
- Olufsen, Chr.*: Om de forskellige arter af markbrug. Økonomiske annaler, XI, 1809, s. 139–244.
- Olufsen, Chr.*: Om den naturlige orden for agerdyrkningens fremskridt. Nye økonomiske annaler, III, 1816, s. 3–84.
- Olufsen, Chr.*: Bidrag til en oversigt af national-industrien i Danmark. 1819.
- Rawert, O. J.*: Kort fremstilling af brændevinsbrænderiernes tilstand i København. Handels- og industritidende, 1835, s. 151–52, 154–56, 163–68.
- Rützow, Peter*: Forslag til at besvare det spørgsmål: Hvilke er de vigtigste midler til at forbedre bondestandens tilstand i Danmark? Kbh. 1827.
- Ræder, N. D. A.*: Bemærkninger og forslag i anledning af brændevinsbrænderiernes tilstand i købstæderne og på landet i Jylland. Horsens 1835.
- Ræder, N. D. A.*: Kritisk bedømmelse af herr pastor Arntzens, herr kammerjunker Wedel-Heinens og herr assessor Withs imod mit skrift om brændevinsbrænderierne udgivne modskrifter, tilligemed nogle ord for købstæderne. Horsens 1836.
- Rønne, B. F.*: Om ævred. Landøkonomiske tidender, I, 1815, s. 292–99.
- Rønne, B. F.*: Svar på højærværdige hr. amtsprovst Lützens indvendinger imod det ønske, at brændevinsbrændingen måtte frigives. Landøkonomiske tidender, II, 1815, s. 111–37.
- Rønne, B. F.*: Brev til en ven på landet i anledning af kartofflernes ringe pris i år. Landøkonomiske tidender, IV, 1816, s. 1–16.
- Rønne, B. F.*: Nogle årsager, hvorfor forbedringer i agerdyrkingen går så langsomt frem iblandt os. Landøkonomiske tidender, V, 1816, s. 137–68.
- Rønne, B. F.*: Kan vekseldriften udbredes i Danmark under nærværende forhold? Landøkonomiske tidender, VII, 1817, s. 121–213.
- Schousboe, J. C.*: Noget om agerbruget i en jydsk hedeegn. Tidsskrift for landøkonomi, Ny r. 6, 1845, s. 214–31.
- Secher, J. B.*: Noget om årsagerne til landmandens nuværende forfatning. 1821.
- Statistisk tabelværk*, V, 1842.
- Thaarup, F.*: Kort oversigt over kornproduktionen og kornhandelen i den danske stat. Kbh. 1820.
- Albrecht Thaers* grundsætninger for landøkonomien. I–IV. Oversat af J. C. Drewsen. Kbh. 1816–19.
- Uldall, W. A.*: Om fordelene ved kartofflers anvendelse til brændevinsbrænding. 1815.
- Wedel-Heinen, A. C.*: Nogle modbemærkninger i anledning af overauditor og borgmester Ræders bemærkninger og forslag om brænderierne i købstæderne og på landet i Nørrejylland. Ribe 1836.
- Wedel-Heinen, A. C.*: Gensvar til hr. overauditor og borgmester Ræder i Horsens, i anledning af hans kritiske bedømmelse af pastor Arntzens, kammerjunker Wedel-Heinens og

assessor Withs skrifter over landbrænderierne m. m., samt nogle modbemærkninger til hans afhandling, kaldet »Nogle ord for købstæderne«. Ribe 1836.

With, J. P.: Landmanden og købstædmanden. Vejle 1836.

With, J. P.: With contra Ræder. Vejle 1837.

III. Tidsskrifter

Handels- og industritidende. 1827 og 1835.

Hygiejniske meddelelser og betragtninger. 1858–59.

Landøkonomiske tidender. 1815–17, 1822.

Stændertidende, se Tidender for forhandlinger ved provinsialstænderne (for Nørrejylland).

Tidender for forhandlinger ved provinsialstænderne (for Nørrejylland). 1836–48.

Tidsskrift for landøkonomi. 1831, 1833, 1838, 1839, 1845, 1848.

Tilskueren for landvæsenet. 1798.

Økonomiske annaler. 1805, 1806, 1807, 1809, 1816.

IV. Litteratur

Andersen, B. Schiermer: Staldgård – eller hollænderi? Forsøg på status ved 1782. Jyske samlinger, Ny r. 6, 1965, s. 379–422.

Carstensen, H. P.: Die Dorf- und Flurverfassung im Amte Tondern im 17. und 18. Jahrhundert. Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte, 54, 1924.

Det danske landbrugs historie, II, Kbh. 1936.

Glamann, Kristof: Om kapitelstakst og kornmål. (Dansk) Historisk tidsskrift, 11. r. 4, 1956, s. 489–505.

Hansen, G.: Agrarhistorische Abhandlungen, I, Leipzig 1880.

Hansen, P.: Københavns brændevinsbrænderlav 1741–1891. Kbh. 1891.

Henningsen, Sven: Studier over den økonomiske liberalismes gennembrud i Danmark. Landhåndværket. Göteborg 1944.

Holmgaard, Jens (udg.): Indberetninger om kornavlén i Danmark 1778 og forslag til dens forbedring. Bol og by, 3, 1962.

Industriens historie i Danmark. III. Axel Nielsen: 1820–1870. Kbh. 1944.

Jessen, J.: Die Entstehung und Entwicklung der Gutswirtschaft in Schleswig-Holstein bis zu dem Beginn der Agrarreformen. Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte, 51, 1922.

Lando, Z. D.: Mælkehandel. Kbh. 1938.

Larsson, T.: Reformen i brännvinslagstiftningen 1853–54. Förhistorien. Stockholm 1945.

Pedersen, Henrik: Udsæden og det dyrkede areal på Falster i sidste halvdel af det 17. århundrede (Dansk) Historisk tidsskrift, 8. r. 1, 1907, s. 101–37.

Pedersen, Henrik: Nogle træk til belysning af hovedgårdsbedriften i sidste halvdel af det 17. århundrede. (Dansk) Historisk tidsskrift, 8. r. 6, 1907, s. 1–82.

Schumacher, H.: J. C. von Thünen. Ein Forscherleben. 1883.

Trap, J. P.: Danmark, 5. udg., II.

NOTER OG HENVISNINGER

Forkortelser:

RA Rigsarkivet, København.

LAS Landsarkivet for Sjælland, København.

EA Erhvervsarkivet, Århus.

EÅ Erhvervshistorisk årbog. Udg. af Erhvervsarkivet.

I noterne henvises der til kilder og litteratur på følgende måde:

- 1) utrykte kilder: se ovenstående forkortelser og de kursiverede betegnelser i kilde- og litteraturfortegnelsen s. 119 ff.
- 2) trykte kilder og litteratur: der henvises ved forfatternavn, evt. tillige årstal, til det pågældende værk, hvis fulde titel fremgår af kilde- og litteraturfortegnelsen.
  1. *Det danske landbrugs historie*, II: K. Hansen: Planteavl, s. 140 ff. Denne yderst summariske behandling er den eneste, forfatteren har kunnet finde.
  2. RA *Rentekammeret 352.155; 352.182-83, 1821, 1839, 1841, 1847-48. Bidrag til kundskab*, I-XIX.
  3. *Henrik Pedersen, 1907, 8.r.6*, s. 78 ff.
  4. *G. Hansen*, s. 123 ff.
  5. *Henrik Pedersen, 1907, 8.r.6*, s. 78. *Henrik Pedersen, 1907, 8.r.1*, s. 119.
  6. Tovangsbrug: *Bidrag til kundskab*, Svendborg amt, s. 125. Engvangsbrug: f. eks. *Fjelstrup, 1820-21*, s. 124.
  7. *Henrik Pedersen, 1907, 8.r.1*, s. 116 ff. *Henrik Pedersen, 1907, 8.r.6*, s. 65 ff.
  8. *Begtrup, 1807*, s. 67 ff.
  9. *Chr. Olufsen: 1809*, s. 156. *G. Hansen*, s. 161 opgiver, at brakmarken i det danske trevangsbrug ikke bearbejdedes, men lå hen til græsning; hvorfra han har denne oplysning, angives ikke.
  10. *G. Hansen*, s. 166 ff. Kløveren anvendtes i Tyskland i 1500-1600-tallet, men udbredtes stadig mere i 1700-tallet. *Fjelstrup, 1820-21*, s. 122 siger ikke at kende noget eksempel på det i Danmark, men det kan i så fald kun gælde for Jylland.
  11. *Henrik Pedersen, 1907, 8.r.1*, s. 131 f. Om agerdyrkingen i Lolland. Et brev med anmærkninger. Tilskueren for landvæsenet, 1798, s. 185 ff.
  12. *Henrik Pedersen, 1907, 8.r.6*, s. 122.
  13. *G. Hansen*, s. 302 ff. *J. Jessen*, s. 154 ff.
  14. *Chr. Olufsen, 1809*, s. 148.
  15. Eksemplet hentet fra *Bidrag til kundskab*, Frederiksborg amt, s. 154.
  16. Kritikken genfindes mange steder, se således: *Begtrup, 1807*, s. 77 ff. Eksemplet hentet fra *Begtrup, 1806*, s. 241.
  17. Synspunktet fremføres f. eks. i en artikel i *Tidsskrift for landøkonomi*, III, 1833, s. 90 ff.: Noget om årsagerne til nutidens lave kornpriser og midlerne til at afværge deres skadelige virkninger. Forfatteren er anonym, men kan antages at være tidsskriftets udgiver, J. E. Hald. Se også *Chr. Olufsen, 1809*, s. 190.
  18. *Thaer*.
  19. Økonomiske annaler, III, s. 50 ff., VII, s. 96 ff., IX, s. 161 ff., X, s. 81 ff., XI, s. 207 ff. *Landøkonomiske tidender*, VII, s. 121 ff., II, s. 90 ff. *Tidsskrift for landøkonomi*, I, s. 408 ff., III, s. 90 ff.
  20. *Rønne, 1817*, s. 125.
  21. *Børresen*, s. 201.
  22. *Drewsen, 1842* s. 90 ff. *Rønne, 1817*, s. 173 ff. *Fjelstrup, 1820-21*, s. 126 ff. *Krarup*.
  23. *Schumacher*, s. 34 ff., s. 55 ff. von Thünens teorier fremkom først og fremmest som en kritik mod hans tidligere lærer Thaer. De har imidlertid fået gyldighed for mange andre områder end landbruget. Den bog på dansk, der især er fortaler for von Thünens idéer, er G. F. Dittmanns fuldstændige anvisning til at lære land-

- bruget i Slesvig og Holsten. Dansk oversættelse. Kbh. 1845. Bogen er langt mere teoretisk, end titlen angiver.
24. Prøver af Albr. Blocks meddelelser. Tidsskrift for landøkonomi, VI, 1838, s. 394. — Frugtfølge og markinddeling (af Schwerz' Anleitung zum praktischen Ackerbau, 3. bd.). Tidsskrift for landøkonomi, VII, 1839, s. 370. — Dalgas er endnu i Forsøg til kort og fattelig lærebog i agerbruget, 1824, tilhænger af vekselbrug, men er i udgaven fra 1832 af samme bog mere kritisk.
  25. *Bidrag til kundskab*, Frederiksborg amt, s. 152.
  26. *Begtrup, 1803-10. RA Rentekammeret* 352.155; 352.182-83, 1821, 1839, 1841, 1847-48. Ændringen til tabellariske indberetninger er tydeligvis foretaget efter anmodning fra Landhusholdningsselskabet, se Landøkonomiske tidender, IV, 1822, s. 62 ff.
  27. *Bidrag til kundskab*, I-XIX.
  28. *Det danske landbrugs historie*, I: O. Christensen: Jordens besiddelse, s. 100.
  29. Sammesteds, s. 174 ff.
  30. *Begtrup, 1803*, II, s. 83 ff. *Bidrag til kundskab*, Frederiksborg amt, s. 154 ff., Holbæk amt, s. 32, 39, Præstø amt, s. 119 f., Odense amt, s. 127 ff., Svendborg amt, s. 128 ff.
  31. *RA Rentekammeret, 352.155*, Oversigt 1818 fra Københavns amt.
  32. *Begtrup, 1803, II, s. 99. Bidrag til kundskab*, Københavns amt, s. 121, Frederiksborg amt, s. 101, Holbæk amt, s. 30 ff., Præstø amt, s. 119, Sorø amt, s. 20, Odense amt, s. 127 ff. (eksemplet hentet fra s. 138: Fraugdegård), Svendborg amt, s. 127 ff.
  33. *Begtrup, 1803, II, s. 79 ff. 1806*, s. 41. *Rønne, I, 1815. Rønne, IV, 1816. Bidrag til kundskab*, Københavns amt, s. 115, Frederiksborg amt, s. 152 ff., Holbæk amt, s. 19 ff., Præstø amt, s. 103 ff., Sorø amt, s. 59 ff., Odense amt, s. 127 ff. Svendborg amt derimod nævner flest eksempler fra større gårde. Det bør påpeges, at beskrivel-
  - serne i denne henseende ikke udelukkende bygger på forfatternes egne vurderinger, men også på et stort antal beskrivelser, der indsendtes til Landhusholdningsselskabet.
  34. K. Hansen i *Det danske landbrugs historie*, II, s. 140.
  35. *H. P. Carstensen*, s. 153 ff.
  36. *Henrik Pedersen, 1907, 8.r.1*, s. 120 ff.
  37. *RA Rentekammeret 2485.21-23*.
  38. *G. Hansen*, s. 257 ff. Minimumstallet angives her til 7 kobler. Det er dog for forfatteren vanskeligt at se, hvorfor en driftsform med tre års korn og 3 års hvile ikke skulle kunne kaldes kobbelbrug, hvis den i øvrigt opfylder de stillede krav.
  39. *Bidrag til kundskab*, Frederiksborg amt, s. 164.
  40. *Bidrag til kundskab*, Ringkøbing amt, s. 89.
  41. *Bidrag til kundskab*, Frederiksborg amt, s. 153, Holbæk amt, s. 22, Sorø amt, s. 20. Jfr. også *Begtrup, 1803*, s. 81.
  42. *RA Rentekammeret 352.155, 352.182*.
  43. *Bidrag til kundskab*, Frederiksborg amt, s. 154.
  44. *Rønne, IV, 1816*, s. 281.
  45. *Rønne, I, 1815*, s. 293 ff.
  46. Sådanne argumenter fremføres i en del af de rapporter, som Rentekammeret fik i 1817 og 1837. Jfr. nedenfor note 47. De gengives også *Bidrag til kundskab*, Frederiksborg amt, s. 253.
  47. *Bidrag til kundskab*, Præstø amt, s. 235 m. fl.
  48. *RA Rentekammeret 2485.42. 2485.44*.
  49. *Bidrag til kundskab*, Københavns amt, s. 186 ff., Frederiksborg amt, s. 245 ff., Sorø amt, s. 40 ff., Holbæk amt, s. 129 ff., Præstø amt, s. 234 ff., Odense amt, s. 275 ff., Svendborg amt, s. 302 ff.
  50. *Bidrag til kundskab*, Præstø amt, s. 104.
  51. *RA Rentekammeret 2485.42*. Betænkninger fra proprietær Mourier på Hindemæe og stiftamtmand Gyldenchrone, Århus.

52. *Chr. Olufsen, 1816*, s. 4.
53. *Bidrag til kundskab*, Frederiksborg amt, s. 223.
54. *Begtrup, 1803*, II, s. 230. *Begtrup, 1806*, I, s. 163 f. *Bidrag til kundskab*, Københavns amt, s. 163, Sorø amt, s. 32 f., Holbæk amt, s. 39 f., Præstø amt, s. 159 ff., Odense amt, s. 211 ff., Svendborg amt, s. 216 ff.
55. *Begtrup, 1803*, II, s. 189. *RA Rentekammeret 2485.137*. Heri en betænkning af 14/1 1811 fra amtmand Ste-mann i Sorø, hvor det opgives, at kløver var den eneste fodervækst, der dyrkedes i markerne. Kartoflen forekom blot i haverne til husholdningens be-hov.
56. *Bidrag til kundskab*, Frederiksborg amt, s. 156, 219.
57. *Bidrag til kundskab*, Københavns amt, s. 163 ff., Sorø amt, s. 32, 59 ff., Holbæk amt, s. 33 ff., 100 ff., Præstø amt, s. 159, Odense amt, s. 207, Svendborg amt, s. 222 ff.
58. *RA Rentekammeret 352.183*. *Bidrag til kundskab*, Frederiksborg amt, s. 247, Københavns amt, s. 186, Holbæk amt, s. 135.
59. *Begtrup, 1806*, II, s. 689 ff., 797 ff. For Møn: *Bidrag til kundskab*, Præstø amt, s. 104, Ny Maribo amt, s. 64 ff., 100, 269 ff., 292.
60. *Bidrag til kundskab*, Bornholms amt, s. 110 ff., 133 ff., 163. *RA Rentekammeret 2485.42, 2485.44*, jfr. note 38.
61. *Bidrag til kundskab*, Ribe amt, s. 89.
62. *Begtrup, 1808-12*, I, s. 80 ff., 248 ff., 478 ff., II, s. 64 ff., 197 ff., 454 ff. *Bidrag til kundskab*, Vejle amt, s. 48 ff., Randers amt, s. 49 ff., Århus amt, s. 17 ff., Hjørring amt, s. 87 ff., Ribe amt, s. 84 ff., Ålborg amt, s. 23 ff., Ringkøbing amt, s. 81 ff., Viborg amt, s. 53 ff., Skanderborg amt, s. 248 ff., Thisted amt, s. 226 ff. Rentekammerindberetningerne 1818 (352.155) giver også eksempler på denne driftsform.
63. *Begtrup, 1807*, s. 48 ff. Jfr. også *Schoubye, 1845*, s. 214. *Duncan*, s. 288 ff.
64. Rentekammerrapporterne 1818, 1820 og 1821. Karakteristisk for et stort antal af disse er følgende ord fra en rapport fra en lokal myndighed i Vi-borg amt: »Rug, byg og havre er de eneste sædarter her vil lykkes og føl-gelig udsås«. *Bidrag til kundskab*, Hjørring amt, s. 102, 173, Ribe amt, s. 93, 123, Ålborg amt, s. 36, Ringkøbing amt, s. 89, 155 ff., Viborg amt, s. 89.
65. *RA Rentekammeret 2485.42, 2485.44*. Amtmændene i Vestjylland forsvarer endda den manglende markfred og siger, at de fastsatte bøder næppe kan opretholdes i denne del af landet.
66. *Bidrag til kundskab*, Thisted amt, s. 238 ff., 357 ff., Århus amt, s. 18 ff., Randers amt, s. 49 ff., 97, Vejle amt, s. 46 ff., 106, Skanderborg amt, s. 255 ff., 352 f. *Begtrup, 1808-12*, I, s. 478, II, s. 28.
67. *RA Rentekammeret 2485.42, 2485.44*.
68. *Bidrag til kundskab*, Randers amt, s. 61, 128 ff., Århus amt, s. 35, Ålborg amt, s. 41 ff., 99 ff., Vejle amt, s. 141, Thisted amt, s. 269 ff., 404 ff. Den eneste undtagelse udgør Skanderborg amt, om hvilket beskrivelsen siger, at de fleste følger en vis driftsplan og har jorden inddelt. Derimod klager forfatteren meget over mangelen på markfred forår og efterår, s. 476 ff.
69. *RA Rentekammeret 2485.42*. Lignende synspunkter fremføres i 1837 af amt-mændene Graah og Castenschiold.
70. *RA Rentekammeret 352.155, 352.182-83*.
71. Jfr. s. 61.
72. *RA Rentekammeret 352.182-83*.
73. *Bidrag til kundskab*, Hjørring amt, s. 102, Ribe amt, s. 93, Ringkøbing amt, s. 89, Vejle amt, s. 57, Ålborg amt, s. 41, Randers amt, s. 61, Thisted amt, s. 277 ff., Skanderborg amt . . .
74. *RA Rentekammeret 352.182-83*.
75. Jfr. s. 67 ff. *Bidrag til kundskab*, Vejle amt, s. 107, Århus amt, s. 98, Thisted amt, s. 361, Skanderborg amt, s. 364.
76. Trykt i Statistisk tabelværk, V, 1842,

- »indeholdende tabeller over kreaturholdets størrelse, jordernes besåning og udbytte ...« m.m. Utrykt findes de bevaret i *RA Rentekammeret 352.11-12* (købstæderne) og *352.184* (landet på Sjælland, men ikke for de øvrige landsdele).
77. *RA Rentekammeret 352.154*. Jfr. også *Begtrup, 1808-12*, I, tabeller s. 99 ff.
78. Statistisk tabelværk, V, 1842, indledningen s. 1.
79. *RA Rentekammeret 352.184*, oplysning fra provst Thanning, Kvislemark-Fyrendal sogne i Sorø amt.
80. *Bidrag til kundskab*, Vejle amt.
81. *Bidrag til kundskab*, Randers amt, s. 139 ff., Ribe amt, 1830, s. 157. Jfr. *B. Schiermer Andersen*.
82. *Bidrag til kundskab*, Frederiksborg amt, s. 271 ff., Københavns amt, s. 200 ff., Holbæk amt, s. 141 ff., Præstø amt, s. 239, Ny Maribo amt, s. 132. Odense amt, s. 286 ff., Svendborg amt, s. 308 ff. *Begtrup, 1803*, II, s. 399 ff. *1806*, I, s. 96 ff. *Hoegh*, s. 211 ff.
83. *RA Rentekammeret 2416.16*. Betænkning til brænderikommisjonen af 1824 fra herredsfogeden i Hillerslev-Hundborg herreder, Thisted amt.
84. Jfr. s. 74 f.
85. *T. Larsson*, s. 80 ff., 110 ff.
86. *RA Rentekammeret 2416.11*. Jfr. også betænkningerne i »Indberetninger om kornavlens i Danmark 1778 og forslag til dens forbedring«, udg. ved *J. Holmgaard*.
87. *RA Rentekammeret 2416.16*. For en frigivelse: stiftamtmand Rosenørn, Århus, stiftamtmand Schönheyder, Viborg, stiftamtmand Castenschiold, Ribe, stiftamtmand Moltke, Ålborg, samt amtmændene Faye, Thisted, Treschow, Vejle, Lorentz, Ringkøbing, Rosenkrantz, Skanderborg. Modstandere er blot amtmændene Graah, Hjørring, og Stemann, Randers. På øerne svarer blot stiftamtmand Jessen, Lolland-Falster og amtmand Stemann, Sorø, begge negativt. Amtmanden over Bornholm forsvarer øens særlige friheder.
88. *Bidrag til kundskab*, Vejle amt, s. 135, Hjørring amt, s. 208, 319, Ribe amt, s. 157, Ålborg amt, s. 137, Viborg amt, s. 101, Thisted amt, s. 397 f., Ringkøbing amt, s. 169, Svendborg amt, s. 415 f., Holbæk amt, s. 124 f.
89. *Ræder, 1835. Arntsen, 1836. Wedel-Heinen, Nogle modbemærkninger. With, 1836. Ræder, 1836. Wedel-Heinen, Gensvar til Ræder. With, 1837*.
90. *Stændertidende*, Nørrejylland 1836-48. Debatterne om konsumtionen og brændevinsbeskatningen.
91. *RA Rentekammeret 2416.13*, betænkninger fra Bülow, Arctander og Cederfeldt de Simonsen.
92. *Bidrag til kundskab*, Thisted amt, s. 415, Hjørring amt, s. 204. *RA Rentekammeret 2416.16*, stiftamtmand Castenschiold, Ribe amt.
93. *RA Rentekammeret 2416.16*, betænkning fra pastor Bentzon i Snedsted.
94. *With, 1836*, s. 32.
95. *T. Larsson*, s. 114.
96. *Bidrag til kundskab*, Vejle amt, s. 145 ff. Betænkninger fra Bentzon, Snedsted, og Rahbek, Thyregodlund.
97. *Arntsen, 1836*, s. 3 ff.
98. *Stændertidende*, 1836, Nørrejylland, II, sp. 2073.
99. *With, 1836*, s. 33. *RA Rentekammeret 2416.13*, stiftamtmand Bülow.
100. *RA Rentekammeret 2416.16*, betænkning fra medlem af brænderikommisjonen af 1824, etatsråd Lange. Henvisning til Schwertz: Anleitung zur Kenntniss der belgischen Landwirtschaft. Halle 1811.
101. *Stændertidende* 1836, Nørrejylland, II, sp. 2066. Også flere betænkninger til kommisjonen af 1824 (*RA Rentekammeret 2416.14-16*), såsom »den østlollandske komité«, stiftamtmand Castenschiold, etatsråd Lange m. fl.
102. *Lemvig*, s. 147 ff.
103. *RA Rentekammeret 2416.16*, betænkninger fra amtsforvalter Sehestedt og herredsfoged Petersen, Frederiks Stenbrud.

104. *RA Rentekammeret 2416.14*, betænkning fra Thonning.
105. *RA Rentekammeret 2416.16*, betænkninger fra Drewsen, Begtrup, Dalgas (den sidstnævnte betænkning med titlen: En jysk landmands tanker . . . om de hidtil gældende bestemmelser for brændevinsbrændingen. Det fremgår af amtmand Treschows betænkning, at det er Dalgas, der har skrevet den). *Rønne, I, 1815*, s. 152 ff. *Rønne, II, 1815*, s. 114 ff. *Fjelstrup, 1817*, s. 123 f.
106. *Chr. Olufsen, 1806*, s. 46 ff.
107. *Drewsen, 1815*, s. 202 ff.
108. *Drewsen, 1815*, s. 206 ff. *Uldall, 1815*, *RA Rentekammeret 2416.13*, betænkning fra stiftamtmand Moltke, Ålborg. *2416.16*, betænkning fra »den østlollandske komité«.
109. *With, 1836*, s. 51.
110. *RA Rentekammeret 2416.14*, betænkninger fra Thonning og Bech. *2416.16*, betænkninger fra amtmændene Graah, Hjørring, Stemann, Randers, m. fl. *Lemvig, 1831*, s. 169 f.
111. Statistisk tabelværk, V (kreaturtællingen 1838), s. XXVIII.
112. *RA Rentekammeret 352.11*, indberetning fra Skagen.
113. Statistisk tabelværk, V, 1838, s. XXVI.
114. Statistisk tabelværk, V, 1838, s. 154 ff.
115. *Begtrup, 1803*, II, s. 400.
116. *LAS*, Politidirektørens arkiv. De historiske arkiver C. Forskellige foranstaltninger I: 1: Udførsel af dagrenovation og komøg 1777-78.
117. *EA*, brændevinsbrænder, kaptajn Jens Brandt Høffding, Kolding, Regnskabsbog 1840-71.
118. *EA*, Helsingør spritfabrik, J. L. Tvede: Salgsbog 1845-54.
119. *EA*, Helsingør spritfabrik, J. L. Tvede: Oversigt over produkt, udbytte og virksomhed af J. L. Tvedes dampbrænderi 1854-63.
120. *Bidrag til kundskab*, Skanderborg amt, s. 681.
121. *LAS*, Politidirektørens arkiv: Journaler over skadelige næringsbrug 1866-ca. 1905. C. Kreaturhold.
122. *Begtrup, 1803*, II, s. 400.
123. Sammesteds. *Callisen*, s. 168 f. *Hornemann*, s. 163 ff.
124. Jfr. note 123.
125. *LAS*, Politidirektørens arkiv. De historiske arkiver. C. Forskellige foranstaltninger I. 1: Udførsel af dagrenovation og komøg 1777-78. At mange brændevinsbrændere selv sørgede for borttransporteringen af gødning, kunne tyde på, at de også holdt mange heste. Fortegnelser, der udarbejdedes i forbindelse med en udskrivning i 1788, viser imidlertid, at brændevinsbrænderne i denne henseende ikke hørte til de største lav. Ifølge fortegnelsen fordelte hestetallet sig på følgende måder for de største lav: store vognmandslav: 376, bryggerne: 267, lille vognmandslav: 139, hyrekuskene: 128, bagerne: 93, møllerne: 60, brændevinsbrændere og slagtere: 30. Københavns stadsarkiv: Indkvarteringer nr. 1, 1762-64, 1788. Akter vedr. pontonner, stykkuske, heste m. v.
126. *P. Hansen*, s. 17.
127. Jfr. note 123.
128. *LAS*, Politidirektørens arkiv: Journaler over skadelige næringsbrug 1866-ca. 1905, C. Kreaturhold.
129. *RA Rentekammeret 352.11*.
130. *Begtrup, 1806*, I, s. 141.
131. *Bidrag til kundskab*, Svendborg amt, s. 270.
132. Handels- og industritidende 1827, nr. 3, s. 11.
133. Jfr. afsnittet Brænderierne, *EA*, s. 41 ff. I de tidligere nævnte regnskaber fra Tvedes brænderi i Helsingør og Harboes i Nykøbing F. forekommer salg af mæsk, selv om det dog ikke er nogen stor indtægtskilde.
134. *RA Rentekammeret 2416.16*, betænkning fra magistraten i Kolding, sendt fra amtmanden i Vejle til brænderikommissionen af 1824.
135. *Begtrup, 1803*, I, s. 255.

136. *Begtrup, 1803*, I, s. 258, II, s. 400 ff., 419.
137. *Hornemann*, s. 163 ff.
138. *Trap*, II, s. 880 ff.
139. Mælkehandelens udvikling er indgående skildret af nationaløkonomen Z. D. *Lando* i bogen *Mælkehandel*, 1938. I denne er der afsat en for en økonomisk afhandling usædvanlig stor plads til forholdene i ældre tid. Sammenlignet med denne bog bringer afhandlingen hér egentlig ikke noget nyt. Kilderne er også stort set de samme, når man ser bort fra *Hornemanns* værdifulde afhandling. *Landos* bog mangler dog desværre ganske kildehenvisninger.
140. *Hornemann*, s. 163.
141. *Begtrup, 1803*, II, s. 401 ff.
142. *Begtrup, 1803*, II, s. 403 ff. *Bidrag til kundskab*, Københavns amt, s. 200 ff.
143. *Hornemann*, s. 164 ff.
144. *Callisen*, s. 169. Skildringer af brænderistalde findes også i *Handels- og industritidende 1835*, nr. 41, s. 163 (af *Rawert*).
145. *Hornemann*, s. 167.
146. *Begtrup, 1803*, I, s. 249 ff.
147. *Begtrup, 1803*, II, s. 419, 445.
148. *RA Rentekammeret 352.211-13*.
149. *RA Rentekammeret 352.191-93*.
150. *RA Rentekammeret 352.197-210*. Hér er benyttet rapporterne for året 1801-02.
151. *Begtrup, 1803*, II, s. 419.
152. *RA Rentekammeret 2416.16*, betænkning fra *Hornemann*.
153. *EA*, Helsingør Spritfabrik J. L. Tvede: Oversigt over produkt, udbytte og virksomhed af J. L. Tvedes dampbrænderi i Helsingør 1854-63.
154. Samme, *Salgsbog 1845-54*.
155. *EA*, Kaptajn Jens Brandt Høffding, Kolding, *Regnskabsbog 1840-71*.
156. *LAS*, Politidirektørens arkiv. De historiske arkiver. K. Civile kommissionsager III b, Renovationsvæsenets korrespondanceprotokol 1786-93.
157. *Bidrag til kundskab*, Københavns amt, s. 114, 142. *Begtrup, 1803*, I, s. 209 ff., II, s. 69 f., 468 f.
158. *Begtrup, 1803*, I, s. 251 f.
159. *Begtrup, 1803*, I, s. 254. Jfr. også *Frost*, s. 61.
160. *LAS*, Lavsarkiver, Protokol hvad vedtages af lodsejerne til Helsingør bys jord 1715-1825.
161. Disse kort findes for et stort antal købstæder i *RA* Generaltoldkammeret, I.D.5., Akter ang. konsumtionslinjerne.
162. *EA*, Købmand C. Hage, Stege: Kornbrog 1843-47. Af Hages hovedbøger fremgår det også, at han ofte indkøbte kreaturer. Det er vel sandsynligt, at dette har stået i forbindelse med hans landbrug.
163. *EA*, Købmand A. W. Andrup, Lemvig: Regnskabsbog over landbruget 1815-60.
164. *With, 1836*, s. 54 f.
165. *Begtrup, 1803*, I, s. 258 f.
166. *Chr. Olufsen* (?): Om de forskellige arter af markbrug. Økonomiske annaler XI 1809, s. 143 ff. Prøver af A. Blocks meddelelser. Tidsskrift for landøkonomi VI 1837, s. 428.
167. *With, 1836*, s. 33.
168. Resolution af 10/10 1794. *Fogtman*.
169. *RA Rentekammeret 2416.13*, betænkning af 1817 fra *Stemann*. *2416.14-16*, betænkning fra *Graah* og *Thonning*.
170. Økonomiske annaler 1805, s. 75. Citeret bl. a. hos *Thaarup, 1820*, s. 39.
171. *RA Rentekammeret 475.132*, Forklaring over udfaldet af de ved justitsråd Langeland på hans rejse i provinserne foretagne kornrensningforsøg.
172. *RA Rentekammeret 352.183*.
173. *Glamann*, s. 500 ff.
174. *RA Rentekammeret 2416.13*, betænkninger 1817: stiftamtmand *Bülow*, Sjælland, stiftamtmand *Danneskjöld*, Sorø, amtmand *Føns*, Randers. *RA Rentekammeret 2416.16*, betænkninger til kommissionen af 1824: amtmand *Treschow*, Vejle, stiftamtmand *Castenschöld*, Ribe, stiftamtmand *Rosenørn*, Århus, samt flere lokale myndigheder.
175. *RA Rentekammeret 2416.16*, amtmand *Graah*, Hjørring. *Lemvig*, s. 171.

176. *Bidrag til kundskab*, Vejle amt, s. 134 f., Randers amt, s. 116, Hjørring amt, s. 208, Ålborg amt, s. 95, Ringkøbing amt, s. 176, Bornholms amt, s. 170, Viborg amt, s. 106, Odense amt, s. 256, Skanderborg amt, s. 489 ff., Holbæk amt, s. 124, Ny Maribo amt, s. 122 f., 304.
177. *RA Rentekammeret 249.2*.
RA Rentekammeret 249.9. Heri tabel over »hovedlandevejene«, især Thisted og Vejle amter.
178. Se *Bidrag til kundskab*, de jyske amter samt Holbæk amt.
179. *Chr. Olufsen 1805*, s. 476.
180. *Fjelstrup, 1817*, s. 125.
181. Jfr. note 179. Desuden f. eks. *Bidrag til kundskab*, Ny Maribo amt, s. 122 f., 304, hvor det siges, at lerjorderne om vinteren tidligere gjorde de lolland-falsterske veje berygtede. Lignende problemer forekom i Skåne, jfr. *Larsson*, s. 49.
182. Betænkninger til kommissionen af 1824 fra herredsfoged Bülow og amtmand Graah siger, at et normalt bondelæs var på 3-4 tønder korn.
183. I *Bidrag til kundskab*, hvor der i hver af amtsbeskrivelserne findes et særligt kapitel om kommunikationerne, nævnes åer og kanaler ikke som et vigtigt eksisterende transportmiddel. Derimod ønsker man en udbygning af kanalerne.
184. *Bidrag til kundskab*, Skanderborg amt, s. 493 ff.
185. *RA Rentekammeret 2416.16*, betænkning fra herredsfoged Pingel, Rønne.
186. *RA Rentekammeret 2416.13*, betænkning 1817 fra Cederfeldt de Simonsen.
187. Jfr. afsnittet Brænderierne, EÅ 1966, s. 41 ff. *Stændertidende*, Nørrejylland, 1836, I rk., sp. 213, II rk., sp. 2063. *With, 1836*, s. 62 f.
188. *With, 1836*, s. 54 f.
189. Betænkning 1817 fra herredsfoged Marsilius Knutzen, Lunde, Skam og Skovby herreder. Collins »deliberationsforslag« til kommissionen af 1824 m. fl. *Stændertidende*, Nørrejylland, 1836, II, sp. 2063.
190. *Industriens historie i Danmark*, III, s. 48 ff. *Sven Henningsen*, s. 138 ff.
191. *Bidrag til kundskab*, Vejle amt, s. 134 f. Betænkning af 1817 fra stiftamtmand Bülow, Sjælland (*RA Rentekammeret 2416.13*). Betænkning til Kommissionen af 1824 fra herredsfogderne Bülow, Viborg, og Blichfeldt, Skanderborg. Se også *Bidrag til kundskab*, Hjørring amt, s. 319 f.
192. *RA Rentekammeret 2416.14*, beregning af etatsråd Lund.
193. *RA Rentekammeret 2416.16*, betænkning fra A. Nyeholm, Haraldskær, Vejle amt.
194. *RA Rentekammeret 2416.16*, betænkning fra Dalgas; han siger, at smugbrænderen frembringer i det højeste 20 liter pr. tønde. Amtsforvalter Sehestedt, Bornholm, der også er negativt indstillet over for hjemmebrændingen, regner med, at man der frembringer omkring 25 liter pr. tønde.
195. *Stændertidende*, Nørrejylland, 1836, II, sp. 2061.
196. *Chr. Olufsen, 1819*, s. 199 ff. *Dalgas, 1823*, s. 29 ff. *Secher, 1821*. *Faber. Rützwow*, s. 23 ff.
197. *Secher*, s. 73 ff.
198. *RA Rentekammeret 2416.16*, betænkninger fra herredsfoged Schönau, Lemvig, amtmand Faye, Thisted, herredsfoged Holstein, Lysgård-Hids herreder m. fl. *RA Rentekammeret 2416.13*, Cederfeldt de Simonsen.
199. *Larsson*, s. 142 ff.
200. Jfr. I. del, s. 77-78.
201. *RA*, Nyere chatolkassesager og regnskaber 3. Chr. 8.s tid. Gehejmesekretariatets ujournaliserede sager 1840. (Petitionen findes her i kopi).
202. *RA Rentekammeret 2416.16*, betænkning fra A. Nyeholm, Haraldskær.
203. *RA Rentekammeret 2416.16-17*, betænkninger til Kommissionen af 1824 fra Stemann, Ørsted, amtmand Stemann i Randers, amtmand Graah i Hjørring, m. fl.

204. *RA Rentekammeret 2416.17*, betænkninger til Kommissionen af 1824 fra Møsting, Stemann, Ørsted. Ørsteds udtalelse i den Viborgske stænderforsamling 1836: *Stændertidende*, Nørrejyl-land, 1836, II, s. 2126 ff.
205. Stemann i en betænkning af 1802 til Rentekammeret i anledning af en ansøgning fra etatsråd Bruun om at måtte anlægge et landbrænderi (*RA Rentekammeret 2416.13*).
206. Betænkninger til Kommissionen af 1824 fra amtmand Graah, Hjørring, og amtmand Stemann, Randers (*RA Rentekammeret 2416.16*).
207. Stemanns betænkninger af 1817 og af 1827 til Kommissionen af 1824 (*RA Rentekammeret 2416.13, 2416.17*).
208. Betænkninger til Kommissionen af 1824 fra Malling, Lange og Lund, samt de sidstnævntes særvotum til Kommissionens slutbetænkning (*RA Rentekammeret 2416.16-17*).

DIS-Danmark

1 0 2 1 2 6